

circa 50 km.

wandel- en fietsroute

Kunst- en cultuurroute

Parkenstad Arnhem

Wandel- en fietsroute kunst en cultuur

Parkenstad Arnhem

Wie het over Arnhem heeft, zal het ongetwijfeld hebben over de Arnhemse parken. Want dat zijn er heel wat. En niet alleen oude parken in het deel van Arnhem boven de Rijn, maar er zijn ook nieuwe parken in de wijken ten zuiden van de Rijn. En als je zegt oude parken, dan zijn die soms meer dan honderd jaar oud, zoals Park Sonsbeek uit 1899. Maar nieuwe parken kunnen echt wel heel erg nieuw zijn, zoals het in 2024 nieuw aangelegde kleine Riegrachtpark in de wijk Arnhemse Broek. De vele parken van Arnhem worden ook wel de groene vingers van de stad genoemd. Het geeft Arnhem de bijnaam 'Parkstad'. Voor elke Arnhemmer is het vanzelfsprekend dat de parken er zijn, maar elke niet-Arnhemmer kijkt verrast naar al dat groen dat de wijken van de stad omringt.

Arnhem is niet altijd zo'n groene stad geweest. Ongeveer 200 jaar geleden was er nauwelijks bos ten noorden van de stad, maar lagen er kale heidevlakten. Deze heidevelden ontstonden door het rooien van bossen in de middeleeuwen. Aan het einde van de 18e eeuw begon men de heidevelden te ontginnen, grote gebieden werden bouwland, maar er werden ook volop bossen aangeplant. De meeste gronden waren van particulieren en doordat de eigenaren hun terreinen wilden verfraaien ontstond een landschap van bossen, fraaie lanen, boerderijen en landhuizen. Veel eigenaren moesten later uit financiële overwegingen hun percelen, vaak landgoederen, te koop aanbieden. En dankzij de vooruitziende blik van enige burgemeesters, wethouders en notabelen kocht de gemeente Arnhem rond 1900 veel percelen aan om er o.a. mooie parken van te maken.

Wandel- en fietsroute kunst en cultuur

Parkenstad Arnhem

Het voorliggende boekje is zeker niet het eerste boek dat is geschreven over de Arnhemse parken. Een paar voorbeelden. Het fotoboek 'ParkStad Arnhem' uit 2013 van Ronald Wilfred Jansen. De foto's met veel detail geven een mooie inkijk in de variatie van al dat groen. Of het boek van Tom Bade uit 2000 met als titel 'Arnhem een merk waardig groene stad'. Het boek gaat over de kwaliteitswaarde van het groen voor de stad Arnhem in uitgebreide zin. Een invalshoek van een boek kan natuurlijk ook heel anders zijn. Een mooi voorbeeld daarvan is het boek 'Gelders Arcadië, atlas van een buitenplaatsenlandschap' uit 2011 van Elyze Storms-Smits. Een derde van de inhoud van dit boek gaat over de al dan niet nog bestaande buitenplaatsen op het grondgebied van Arnhem, vaak de 'voorouders' van een aantal Arnhemse parken. In het voorliggende boekje zijn meerdere gebouwen (veelal rijksmonumenten) opgenomen die daar nog aan herinneren. Daarnaast zijn er tientallen boeken geschreven over de afzonderlijke parken in Arnhem, met als uitschieter vele boeken over Park Sonsbeek en meestal vanuit verschillende invalshoeken. Bijv. het boekje 'Ode aan Sonsbeek' uit 1997 van de Arnhemse schrijver Kees Crone ter ere van 100 jaar stadspark Sonsbeek in 1999.

Daar waar vroeger vooral rijke families eigenaar waren van de vele landgoederen (later parken), zijn er tegenwoordig slechts een paar eigenaren van deze groene Arnhemse gebieden. Vanzelfsprekend is dat de gemeente Arnhem. Maar Park Sacré Coeur is eigendom van stichting Attent en Landgoed Mariëndaal en Landgoed Warnsborn (beide een rijksmonument) en Landgoed Lichtenbeek en Boschveld zijn eigendom van Het Geldersch Landschap & Kasteelen. Het centrale kantoor van deze organisatie is gehuisvest in Huis Zypendaal.

Wandel- en fietsroute

Als je wat gaat vertellen over de parken en landgoederen in en rondom Arnhem, dan kun je er niet omheen om ook aandacht te schenken aan het Nederlandse slavernijverleden. Met name omdat de aankopen van deze grondgebieden vaak mogelijk zijn geworden doordat de betreffende eigenaren in de 17e, 18e en ook nog 19e eeuw forse winsten hebben behaald, direct of indirect, uit de slavenhandel. Via vererving zijn deze grondgebieden overgegaan naar nabestaanden en uiteindelijk door verkoop eigendom geworden van de huidige eigenaren.

Het door Erfgoed Gelderland in opdracht van Gemeente Arnhem opgestelde rapport 'Sporen van Slavernijverleden in Arnhem' van maart 2024 doet daar uitgebreid verslag van. Een losse bewerking van dit rapport is te lezen in het boekje 'Volg het spoor' dat in 2025 is uitgegeven door Gemeente Arnhem. Ook is er eind 2025 in Arnhem een mediatur geopend die je langs een negental locaties voert alwaar een stoeptegel ligt met een QR-code. De route vertelt je het verhaal van de tot slaaf gemaakte Anna van Vossenburg die in 1727 eigendom werd van de familie De Vree.

De resultaten van het eerdergenoemde rapport zijn ook de aanleiding geweest voor een in 2026 te realiseren monument in Park Zypendaal ter herdenking van het Arnhemse slavernijverleden.

Onderstaand (met dank aan historicus Jan de Vries) de namen van een paar vermogende families die in die periode eigenaar waren of werden van diverse landgoederen in en rondom Arnhem.

- In de 17e eeuw investeerde de burgemeestersfamilie Everwijn op grote schaal in de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) en de Verenigde West-Indische Compagnie (WIC). Met de opbrengsten van hun aandelen kochten ze o.a. Landgoed Warnsborn. Vrouwelijke leden van de familie trouwden met de latere eigenaren van Landgoed Zypendaal. Door die huwelijken, vererving en grondaankopen kwamen veel landgoederen in handen van de regentenfamilie Brantsen, die in de 18e eeuw vele buitenplaatsen rondom Arnhem bezat. De broers Johan en Hendrik Brantsen waren door hun huwelijk met de zussen Hester en Johanna de Vree eigenaren geworden van de Surinaamse plantage Vossenburg. Zij en hun erfgenamen, met de in- en aangetrouwde families Engelen en Van Eck, hadden rondom Arnhem o.a. de landgoederen Zypendaal en Mariëndaal in bezit. Na verkopen in de 19e eeuw concentreerden de Brantsens zich o.a. op de landgoederen Zypendaal en Gulden Bodem.
- De landgoederen Klarenbeek en Angerenstein waren in de 17e eeuw in handen van burgemeester Rutger Huyghens. Die had zijn rijkdom mede te danken aan de opbrengsten van een groot aandelenpakket in de VOC.
- Een deel van Sonsbeek, de Hartjesberg, werd in 1742 gekocht door Adriana van Bayen. Zij was de wees geworden dochter van een hoge VOC-ambtenaar en als multimiljonair uit Indonesië naar Arnhem overgekomen. Zij liet op de heuvel de kern van Huis Sonsbeek, het huidige restaurant Stadsvilla Sonsbeek, bouwen.
- Onderaan die heuvel kocht in 1797 de vrouw van Sebastiaan Nederburgh, de laatste commissaris-generaal van de VOC, een zomerverblijf met grond eromheen wat later uitgroeide tot de theeschenkerij Sonsbeek Paviljoen.
- In 1821 kocht baron Van Heeckeren van Enghuizen het uit medio 18e eeuw daterende Landgoed Sonsbeek. Zijn echtgenote mevr. Hope had een enorm kapitaal verworven als bankiersdochter. De firma Hope investeerde in plantages en transporten van tot slaafgemaakten.

Wandel- en fietsroute kunst en cultuur

Parkenstad Arnhem

In de voorliggende route zijn zestien Arnhemse parken opgenomen. Maar Arnhem kent meer parken, waarvan de onderstaande drie die, omdat ze een specifieke functie hebben, niet in de route zijn opgenomen. Bovendien zijn deze parken al eens eerder in de serie wijkrouteboekjes (zie het colofon) opgenomen.

- Bedrijvenpark Arnhems Buiten. Dit is uitgebreid beschreven in het boekje 'Kunst- en cultuurroute Arnhem-West.' uit december 2022.
- Begraafpark Moscowa. Dit is uitgebreid beschreven in het boekje 'Kunst- en cultuurroute Geitenkamp en Monnikenhuizen.' uit december 2023.

- Museumpark Landgoed Bronbeek. Dit is uitgebreid beschreven in het boekje 'Kunst- en cultuurroute Velperweg e.o.' uit september 2021.

Daarnaast zijn er nog zeven (soort) parken die niet in de route zijn opgenomen, omdat deze meer wijk georiënteerd zijn.

- Speel Uiterwaard Bakenhof. Rond 2010 is dit aangelegd aan de noordrand van Malburgen-Oost rondom de Malburgse Bandijk.
- Park Zuiderveld. Dit kleine stadspark ligt ten zuiden van Elden en grenst aan het kantorenpark Gelderse Poort. Het is in 2011 aangelegd.

- Park Thialf. Dit in het Spijkerkwartier in 2015 aangelegde parkje ligt op de plek waar voorheen zwembad Thialf lag.
- Parkzone Drielsedijk. Dit parkje is in 2015 aangelegd aan de rand van Elderveld.
- Rietgrachtpark. Dit stadsparkje is in 2024 aangelegd aan de rand van de wijk Arnhemse Broek langs de Van Verschuerstraat en is o.a. ingericht met oude depotstukken van Museum Arnhem.
- Park Het Griet. Dit in 2025 als zodanig benoemd gebied betreft de omgeving rondom de hoefijzervormige gracht, ook wel Het Hoefijzer genoemd, aan de noordrand van Elden. Deze gracht, sinds 2000 een gemeentelijk monument, is een overblijfsel van het hier gelegen Fort Elden. Het fort zelf heeft er gelegen tussen 1866 en 1920.
- Rosande Polder. Het rivierpolderlandschap met sporen uit de 14e eeuw is eigendom van Rijkswaterstaat en ligt grotendeels in Oosterbeek (gemeente Renkum) en voor een klein deel in de gemeente Arnhem. Voor het beheer van het gebied heeft Rijkswaterstaat het tot 2039 in erfpacht uitgegeven aan Het Gelders Landschap & Kasteelen.

Als laatste zijn er nog drie parken die, gezien de ligging, lastig in de route op te nemen zijn. Het gaat om het Jubileumpark in Arnhem-Zuid (zie pag. 143), Landgoed De

Waterberg in Arnhem-Noord (zie pag. 144) en Landgoed Westerheide aan de rand van de Amsterdamseweg (zie pag. 145). Deze drie parken zijn in de Google Maps die bij de voorliggende route horen wel zichtbaar gemaakt.

In dit kunst- en cultuurrouteboekje gaan we dus langs zestien Arnhemse parken. In totaal zijn er 118 objecten in de route opgenomen, waaronder circa dertig gebouwen en ongeveer vijftig kunstobjecten.

Verder bekijken we bijna vijftig rijksmonumenten en ongeveer tien gemeentelijke monumenten en valt een deel van de route binnen het rijksbeschermd stadsgezicht Sonsbeekpark e.o. Naast een klein stuk bebouwing in de Burgemeesterswijk betreft dit rijksbeschermd stadsgezicht specifiek de parken Sonsbeek, Zypendaal en Gulden Bodem. Die overigens ieder afzonderlijk ook een rijksmonument zijn. Daarnaast zijn specifiek deze drie parken de bestaansreden van de Vereniging Vrienden van Sonsbeek, in die zin dat deze vereniging zich inzet voor het behoud van de bijzondere kenmerken van deze cultuurlandschappen: positieve energie, kleinschalige economie, unieke ecologie en historisch erfgoed.

De lange route van circa 50 km is in drie delen opgeknipt:

- Deel 1 bestaat uit de nummers 1 t/m 51. Dit deel heeft een lengte van ongeveer 17 km. Het beginpunt is Musis Sacrum en dit deel eindigt bij de Nelson Mandelabrug. Na nummer 51 staat beschreven hoe je weer makkelijk terugkomt bij het startpunt van deze route.
- Deel 2 bestaat uit de nummers 52 t/m 75. Dit heeft een lengte van circa 19 km. Het begin van dit deel van de route begint is bij de Nelson Mandelabrug en eindigt bij Park Sacré Coeur. Na nummer 75 staat beschreven hoe je weer makkelijk terugkomt in het centrum van Arnhem.
- Deel 3 bestaat uit de nummers 76 t/m 118. Dit deel heeft een lengte van ongeveer 14 km en begint bij Park Angerenstein. Nadat je kort daarvoor kriskras door Park Sonsbeek bent gegaan, kom je weer terug bij Musis Sacrum, het beginpunt van de route.
- Deel 3 zou je zelfs nog kunnen opsplitsen. De nummers 86 t/m 118 bevinden zich nl. allemaal in Park Sonsbeek. En aangezien je in Park Sonsbeek niet mag fietsen, kun je van dit deel van de route een mooie uitgebreide Sonsbeek-wandeling maken.

De route langs de Arnhemse parken laat je natuurlijk ook een groot deel van de mooie stad Arnhem zien. Je komt (uiteraard) in zowel Arnhem-Noord als in Arnhem-Zuid en al fietsend van het ene park naar het andere park kom je door de meeste wijken van de stad. Het is wel een pittige fietstocht, Arnhem is immers behoorlijk heuvelachtig. Dat betekent dat je onderweg een paar keer een (soms pittig) klimmetje tegenkomt. Met als voordeel dat er daarna ook weer altijd een afdaling volgt.

Deze uitgebreide route is gezien de lengte in principe een fietsroute. Maar in niet alle parken mag gefietst worden. Bij de entree van de betreffende parken wordt dat met (onopvallende) bordjes aangegeven. In de route zelf wordt dat ook nog eens aangegeven. In voorkomend geval moet de fiets bij de ingang van een park worden achtergelaten of, maar dat is niet altijd even handig, aan de hand worden meegenomen.

Ook zijn er een paar plekken waar het, zeker bij regenachtig weer, lastig wandelen of fietsen is. In de routebeschrijving wordt dat aangegeven.

Nu wordt het tijd om van al deze mooie natuur en cultuur te gaan genieten.

De start van deze route langs de Arnhemse parken is midden in het centrum van Arnhem. En wel bij de ingang van concertgebouw Musis Sacrum aan de rand van het Lauwersgrachtpark (ook weleens Musispark genoemd). Aan het eind van de route kom je hier ook weer terug. Natuurlijk moet er dan eerst iets verteld worden over het gebouw Musis Sacrum dat aan de rand van het stadspark ligt.

Musis Sacrum (1847) is ontworpen door architect H.W. Fromberg en wordt in eerste instantie 'Het gebouw voor Kunsten en Wetenschappen' genoemd. Pas halverwege 1848 spreekt men over Musis Sacrum. Het pand wordt een half jaar na de eerstesteenlegging opgeleverd en in gebruik genomen met een zeer geslaagd internationaal zangersfeest. Nog voor het eind van de 19e eeuw vinden er uitgebreide

Locatie: Velperbuitensingel 25

Het eerste object dat we gaan bekijken staat voor de ingang van het in 2018 vernieuwde concertgebouw van Musis Sacrum. Het is een tuinbeeld uit het begin van de 18e eeuw.

Locatie: Velperbinnensingel 15

verbouwingen en aanpassingen plaats, een dreigende sloop werd zelfs voorkomen, waardoor het gebouw het huidige neo-renaïssancistische uiterlijk kreeg. Rond 1950 was er weer dreiging van sloop en in de jaren daarna zijn er nog meerdere aanpassingen, met name uitbreidingen aan de zuidzijde, geweest. Zo krijgt het pand in 1983 een nieuwe parkzaal en parkterras met een grote brede trappartij aan de zuidkant met zicht op de Lauwersgracht. In 2015 vond er opnieuw een aanpassing van het (inmiddels) gemeentelijk monument plaats. De parkzaal en het parkterras werden gesloopt en vervangen door een moderne nieuwe aanbouw. De heropening vond plaats in januari 2018. Het gebouw straalt vanaf dat moment oude grandeur en toekomstbestendigheid uit. Zowel lokaal als landelijk en internationaal valt de moderne nieuwbouw op. Het gebouw sleept de lokale Heuvelinkprijs in de wacht, wordt landelijk verkozen tot Gebouw van het Jaar 2018 en won de Duitse Iconic Award 2018 in de categorie Innovatieve Architectuur.

Tuinbeeld Juno (1712, met pauw, in 2018 gerestaureerd) staat vanaf de 2e helft van de 19e eeuw aan de Velperbinnensingel. Het beeld hoort bij een groep van zes tuinbeelden die met zekerheid toe te schrijven zijn aan Ignatius van Logteren. De beelden, allemaal een rijksmonument, werden in 1859 aan Arnhem geschonken door baron François Gijsbert Staatskin van Brakell tot den Brakell, die zich in dat jaar aan de Velperbuitensingel vestigde. Hij stelde als voorwaarde dat hij de beelden vanuit zijn woning kon zien. De andere vijf beelden verbeelden Neptunus (met drietand, Jansbinnensingel), Proserpina (met schaalpje, Jansbinnensingel), Venus (met schelp en dolfijn, Jansbinnensingel), Pluto (met knots, dat hoort een tweetand te zijn, Lauwersgrachtpark) en tot slot Bacchante die jarenlang zoek was en sinds 2012 aan het Velperplein staat.

We gaan achter het tuinbeeld langs richting het zuiden en gaan dan direct het Lauwersgrachtpark in. De naam van het park is in 2000 definitief bepaald door de Arnhemse straatnamencommissie en behelst het kleine stadspark achter Musis Sacrum met in haar midden de Lauwersgracht. Die gracht dateert in de basis uit het begin van de 19e eeuw en is in de loop der jaren kleiner geworden, o.a. in begin jaren 30 door de aanleg van de af- en opritten richting de toen nieuw te bouwen eerste Rijnbrug. Het parkje wordt ook wel eens Janspark genoemd, naar de Sint-Jansbeek die grotendeels ondergronds vanaf Sonsbeek, het centrum van Arnhem en de Lauwersgracht naar de Rijn loopt. Aan de rand van het park staat een grote vreemde roestvrijstalen kubus.

In dit parkje is fietsen toegestaan en vervolgen we onze weg in het verlengde van waar we vandaan kwamen. Let in het park overigens wel goed op de vele eendenpoep, sommige paden liggen er vol mee. Aan je rechterhand zie je de bouwschuttingen van de vernieuwbouw van de Arnhemse schouwburg, tegenwoordig Stadstheater Arnhem. Als alles conform planning verloopt zijn die werkzaamheden in 2028 afgerond. Aan je linkerhand zie je een grote waterpartij, de Lauwersgracht. Middenin die waterpartij staat een klokkentoren.

Locatie: Lauwersgrachtpark

Locatie: Lauwersgrachtpark

Verzettsmonument (2005) is een ontwerp van Jouke Hoogland met een gedicht van Jos Pauw. Het monument is een eerbetoon aan het oorlogsverzet. Het werd in 2005 geplaatst tegen de achterwand van Musis Sacrum. Het bestond uit 128 panelen die samen een geëtste wolkenlucht-foto vormden van 8 bij 15 meter, met daarop de tekst: 'De meeste mensen zwijgen, een enkeling stelt een daad.' In verband met de renovatie van Musis Sacrum in 2015 werd het monument verwijderd en in 2017 in een heel andere vorm herplaatst op de huidige plek. In het plantsoen bij het Huis der Provincie staan zeven kubussen (90 bij 90 bij 90 centimeter) met daarop de gedemonteerde panelen. De bovenkanten van de kubussen weerspiegelen lucht en wolken. Aan de rand van het plantsoen staat ook nog een rij kubussen waarin de originele tekst is verwerkt. Eén kubus is herplaatst bij Musis Sacrum ter herinnering aan de oorspronkelijke locatie.

Burgerklok (1956) is door de Arnhemse burgers aan de gemeente aangeboden als blijk van dank voor de snelle wederopbouw van de stad. De klok van duizend kilo werd op het Velperplein geplaatst. In 1961 werd de klok naar de Lauwersgracht verplaatst. Op deze plek werd het handmatig luiden van de klok vervangen door een elektronisch mechaniek. De klok heeft in de rand een inscriptie van de Arnhemse dichter Bernard Verhoeven: 'Saamhorigheid schiep mij uit vuur en brons tezaam. Het hart der burgerij kreeg een tong van metaal. Tot dank voor het vroed beleid, dat riep in het bestaan een stouter stad en mij'.

We gaan op weg naar een volgend tuinbeeld. In de ronding van het pad naar links staat het rechts in het gazon.

Het pad draait verder naar links en al snel ben je nu aan de andere kant van de Lauwersgracht en zie je de klokkentoren van zonet ook vanaf deze kant. Maar kijk vooral ook naar het kunstwerk dat hier aan de rand van de Lauwersgracht staat.

Locatie: Lauwersgrachtpark

Locatie: Lauwersgrachtpark

5

Tuinbeeld Leda (18e eeuw) lijkt op een tuinbeeld van Ignatius van Logteren maar is dat niet. Het is Leda (een godin). Zij wordt vaak met een zwaan afgebeeld. Bij dit beeld staat de zwaan schuin achter haar.

6

Dans van jonge voeten (1972) is een enigszins abstract bronzen beeld aan de rand van de vijver. Het door Eka Thoden van Velzen gemaakte kunstwerk verwijst naar een boek uit 1935 met dezelfde titel van haar echtgenoot Cees Kelk (1901-1981).

Iets verderop zien we een derde tuinbeeld staan.

We verlaten het Lauwersgrachtpark en gaan voorlangs de prachtige parkzaal van Musis Sacrum naar de plek waar we net ook zijn gestart. We gaan daar nu naar rechts, fietsen langs restaurant Jans en nemen meteen bij de T-splitsing het linkse fietspad. We steken daar bij de verkeerslichten over, gaan naar links voor de volgende verkeerslichten en ook de daaropvolgende verkeerslichten en fietsen in het verlengde daarvan ongeveer 400 meter verder. Vóór de volgende verkeerslichten slaan we rechtsaf en rijden we onder het spoorviaduct Zypse Poort door. Bij het verkeerslicht onder het spoorviaduct gaan we rechtdoor en houden enige tientallen meters verder bij de splitsing van fietspaden rechts aan. Bij de volgende verkeerslichten gaan we linksaf. Na een paar honderd meter is rechts bezoekerscentrum Molenplaats Sonsbeek, later gaan we dat nog bekijken.

Locatie: Lauwersgrachtpark

Locatie: Zijpendaalseweg 26

Tuinbeeld Pluto (1712, met knots, dat hoort een tweetand te zijn) staat vanaf de 2e helft van de 19e eeuw aan de Lauwersgracht. Het beeld hoort bij een groep van zes tuinbeelden die met zekerheid toe te schrijven zijn aan Ignatius van Logteren. De beelden, allemaal een rijksmonument, werden in 1859 aan Arnhem geschonken door baron François Gijsbert Staatskin van Brakell tot den Brakel, die zich in dat jaar aan de Velperbuitensingel vestigde. Hij stelde als voorwaarde dat hij de beelden vanuit zijn woning kon zien. De andere vijf beelden verbeelden Neptunus (met drietand, Jansbinnensingel), Proserpina (met schaalpje, Jansbinnensingel), Venus (met schelp en dolfijn, Jansbinnensingel), Juno (met pauw, Velperbinnensingel, in 2018 gerestaureerd) en tot slot Bacchante die jarenlang zoek was en sinds 2012 aan het Velperplein staat.

Maar we gaan eerst nog langs meer dan honderd andere objecten. Te beginnen bij de Rentmeesterswoning die rechts honderd meter verderop staat.

Rentmeesterswoning (circa 1890) is gebouwd in eclectische stijl met invloeden uit de neorenaissance en het neoclassicisme. Het huis is de enige villa aan de niet bebouwde oostelijke zijde van de Zijpendaalseweg en is een rijksmonument. Het pand is als kantoorpand in gebruik door het Nederlands Watermuseum.

Op naar het volgende object. Na een paar honderd meter passeren we een van de ingangen van Park Sonsbeek, hier komen we later nog een keer terug. Maar we gaan verder tot aan de kruising verderop. Direct vóór die kruising is in het hekwerk rechts de afbeelding van een leeuw verwerkt.

Bij de kruising steken we nu rechtdoor over, we vervolgen dus onze weg op de Zijpendaalseweg. Maar eerst kijken we nog naar het pand dat rechts op de hoek direct na die kruising staat.

Locatie: Zijpendaalseweg

Locatie: Zijpendaalseweg 40

9

De leeuw van Sonsbeek (1999) is een ruimtelijk hekwerk dat uit lamellen bestaat. Het hekwerk is onderdeel van de erfscheiding tussen Park Sonsbeek en de Zijpendaalseweg. Als men langs het beeld loopt, veranderen vorm en voorstelling van de leeuw. Ilse Zegers maakte het beeld samen met de directeur van het studentenpraktijkbureau van de hogeschool, Onno van Dokkum. Het beeld werd onthuld door prinses Margriet tijdens het honderdjarige jubileum van Park Sonsbeek.

10

Teerplaats (midden 19e eeuw) was van oorsprong een hallehuisboerderij uit de 18e eeuw dat vanaf ongeveer het midden van de 19e eeuw zijn huidige vorm heeft gekregen. De naam Teerplaats behoorde aanvankelijk toe aan een ernaast gelegen boerderijtje dat in 1907 is afgebroken. Omstreeks 1900 werd aan de rechterzijde een dienstwoning aangebouwd, bestemd voor de chauffeur van de familie Brantsen. In 2007 is het pand, inmiddels een rijksmonument, gerenoveerd. Het was in 2008 in gebruik door de organisatie van de Sonsbeektentoonstelling Grandeur voor ontvangsten, recepties en presentaties. Daarna is het pand nog enige jaren in gebruik geweest als een schoonheidssalon. Sinds 2015 is in het karakteristieke pand een B&B gehuisvest.

We gaan weer verder in de Zijpendaalseweg. Deze weg loopt flink omhoog en er wordt nog wel eens hard gereden, dus kijk goed uit. Na ruim 400 meter is links de GSG Guido middelbare school. Direct daarna nemen we het pad naar links. We draaien met het pad mee naar links en vlak voordat je het pad verlaat en weer bij de 'normale' weg komt, staat er rechts in het bos in een kleine open ruimte een ingetogen kunstwerkje. Je bevindt je nu aan de rand van Park Gulden Bodem, de plek waar je nu staat wordt ook wel Gravinbos genoemd.

We moeten nu een stukje terug en gaan weer naar de Zijpendaalseweg. Daar vervolgen we deze weg naar links, maar kijk wel goed uit met oversteken. Even later steken we opnieuw over, nemen het geasfalteerde pad naar links en betreden Park Gulden Bodem. In dit park is fietsen verboden. Maar we komen direct weer op deze plek terug.

Park Gulden Bodem is een park en voormalige buitenplaats gelegen aan de noordzijde van Arnhem. Door zijn ligging is het de buurman van Park Zypendaal. Aan de west- en zuidzijde grenst het park aan de woonwijken Hoogkamp en Gulden Bodem. Aan de noordzijde grenst het aan de Schelmseweg. Samen met Park Zypendaal en Park Sonsbeek vormt Park Gulden Bodem een openbaar groengebied van

Locatie: Park Gulden Bodem

Locatie: Park Gulden Bodem

Paulus de Boskabouter (2008) staat vlak bij de Van Ostadestraat en is op initiatief van buurtbewoners geplaatst. Jean Dulieu (pseudoniem van de in 2006 overleden Jan van Oort), geestelijk vader van Paulus de Boskabouter, liet de laatste jaren van zijn leven zijn hond uit in dit gebied. In december 2008 werd het door Henk Evertzen gemaakte beeld als grap door oudejaarsvereniging 'De Oliebol' uit Vledder (Drenthe) gestolen. Een maand later werd het weer teruggebracht. Wellicht was de grap ingegeven door het verhaal uit 1970 met als titel 'Paulus de Boskabouter. Het oliebolfeest'.

totaal 200 ha. Het park bestaat voornamelijk uit bos, in de volksmond wordt het ook wel 'Gravinbos' genoemd. In 1757 wordt het gebied aangekocht door de eigenaar van Zypendaal, Hendrik Willem Brantsen, secretaris van de stad Arnhem. Rond 1865-1870 werd naar ontwerp van de Arnhemse architect L.H. Eberson op de heuvel van het park een jachthuis met een bijbehorend koetshuis gebouwd. Dit jachthuis werd ook wel de Kleine Zyp genoemd. Nadat de laatste telg van de familie Brantsen was overleden, is het park inclusief de opstallen in 1957 in eigendom gekomen van Gemeente Arnhem. In het jachthuis is toen nog tijdelijk de academie voor sportleidsters gehuisvest en er is op enig moment ook nog sprake van geweest dat het pand de woning van de Commissaris van de Koningin zou worden. Om onbekende redenen is dat toen niet doorgegaan. Uiteindelijk is het jachthuis in 1964 gesloopt. Het park inclusief het nog bestaande koetshuis is sinds 2006 een rijksmonument.

Direct na de ingang van het park, met aan beide zijden de gehavende toegangskolommen, staat rechts een voor die tijd bijzonder huis.

We gaan verder op het pad en komen, het pad links aanhoudend, vanzelf bij een groot grasveld. Het kunstwerk dat daar middenin staat kun je niet missen.

Locatie: Park Gulden Bodem

Locatie: Park Gulden Bodem

12

Houten huis (rond 1920) werd, naar zeggen, destijds als bouw pakket vanuit Zwitserland aangevoerd. Het rijksmonument met rieten dak is gebouwd op een vrijwel vierkante plattegrond en staat direct rechts na de ingang van Park Gulden Bodem aan de zijde Zijpendaalseweg. Die ingang wordt gemarkeerd door oude, sterk gehavende toegangskolommen die waarschijnlijk onderdeel zijn van de weidehekken die begin 20e eeuw om het historische landgoed zijn aangelegd.

13

Monument (1986) is een sculptuur van circa 4,5 meter hoog. Het werk staat op een vierkante betonnen sokkel midden in het grote grasveld en geeft die plek een eigen identiteit. Volgens kunstenaar Sigurdur Gudmundsson symboliseert het werk een ontmoeting tussen cultuur en natuur. Niet iedereen was even blij met het kunstwerk. Door sommige Arnhemse raadsleden werd, ruim voor plaatsing, het f 80.000,- (circa € 36.000,-) kostende beeld 'een bunker zonder gaten' genoemd. Ongeveer op de plek waar het kunstwerk staat heeft het in 1964 gesloopte Jachthuis van Landgoed Gulden Bodem gestaan.

Schuin achter het grote kunstwerk staat een mooi oud pand, een voormalig koetshuis.

We verlaten Park Gulden Bodem op dezelfde wijze als we gekomen zijn. Bij de Zijpendaalseweg aankomend pakken we de fiets weer en steken we de weg over, kijk goed uit, en vervolgen deze naar links. Circa 400 meter verderop is rechts de toegang tot Park Zypendaal. Het park is voor fietsers verboden. Je kunt hier de fiets parkeren, direct komen we hier ook weer terug. Het park binnenkomend, draaien we met het pad mee naar rechts en zien dan natuurlijk direct Huis Zypendaal.

Park Zypendaal dankt zijn naam aan de Sint-Jansbeek en heeft eenzelfde ontwikkeling meegemaakt als het naburige Sonsbeek, namelijk het plaatsmaken van een agrarische structuur voor een parktuin in Engelse landschapsstijl. Van de geschiedenis is niet veel bekend, in het midden van de 17e eeuw komt het voor het eerst in officiële boeken voor.

Locatie: Park Gulden Bodem

Locatie: Zijpendaalseweg 48

14

Koetshuis (rond 1870) hoorde bij het Jachthuis van Landgoed Gulden Bodem, dat destijds in opdracht van W.G. baron Brantsen van Zypendaal is gebouwd. Het ontwerp in chaletstijl was van de Arnhemse architect L.H. Ebersson. In 1957 werd de gemeente Arnhem eigenaar van het landgoed en deze liet het Jachthuis, inmiddels in een slechte staat, in 1964 slopen. Het koetshuis, een rijksmonument, is bewaard gebleven en is tegenwoordig in gebruik als woonhuis.

15

Rond 1763 werd het bestaande landhuis afgebroken door de nieuwe eigenaren, de Arnhemse regentenfamilie Brantsen, en werd een deel van het huidige landhuis in een sobere 18e eeuwse architectuur naar ontwerp van Hendrik Viervant opgetrokken. In de latere jaren werd het landhuis flink uitgebreid en verbouwd en rond 1900 is het landhuis zoals we het nu kennen. In 1925 verwerpt de Arnhemse gemeenteraad nog het voorstel om tot aankoop van het park over te gaan, in 1930 kwam het park alsnog in het bezit van de gemeente. Na de slag om Arnhem in 1944 werd het landhuis ingericht als hospitaal voor gewonde Duitse militairen. Het gehele park is aangewezen als rijksmonument, evenals meerdere objecten in het park. Het park is eigendom van Gemeente Arnhem en is gratis toegankelijk. In Huis Zypendaal is het centraal kantoor van Het Geldersch Landschap & Kasteelen gehuisvest, bovendien is in het pand een museum ondergebracht. Voor een bezoek aan dit museum moet entree betaald worden. Echter, tijdens Open Monumentendagen of tijdens de Dag van de Arnhemse Geschiedenis kan het meestal gratis worden bezichtigd.

Tegenover Huis Zypendaal liggen twee historische panden, het voormalige koetshuis en de voormalige orangerie. We kijken eerst naar het pand rechts, het voormalige koetshuis.

Tegenover het koetshuis, en gescheiden door een tuin met in het midden een zonnwijzer, ligt de voormalige orangerie.

Locatie: Zypendaalseweg 44

Locatie: Zypendaalseweg 46

16

Koetshuis (1764-1767) ligt tegenover Huis Zypendaal. Het is het rechtse pand, waarschijnlijk naar een ontwerp van stadstimmerman Hendrik Viervant. Tegen de gevel van het pand zijn twee eerste stenen aangebracht met de teksten 'Hester Henriët Brantsen anno 1764 & 27 julius' en 'Nalid Geert Marg op ten Noort anno 1764 & 27 julius'. Deze stenen zijn jammer genoeg niet meer zichtbaar omdat het geveldeel waarin ze zijn ingemetseld onder het maaiveld ligt. Wat nog wel zichtbaar is zijn een paar letters en cijfers die in een bakstenen rand precies boven de witte gevelrand in de zijgevel rechts zijn gekerfd. Bij de laatste renovatie in 1978 is het rijksmonument als kantoorruimte ingericht.

17

Orangerie 1764-1767 ligt tegenover Huis Zypendaal. Het is het linkse pand, waarschijnlijk naar een ontwerp van stadstimmerman Hendrik Viervant. In de 1e helft van de 19e eeuw hebben er enige aanpassingen plaatsgevonden. In 1978 is het rijksmonument als kantoorruimte ingericht en is het in gebruik genomen door het Geldersch Genootschap.

We gaan nu voorlangs Huis Zypendaal verder in Park Zypendaal en nemen het eerste pad links. Bij de kruising van paden gaan we rechtdoor en zien dan aan onze rechterhand het voormalige speelhuisje voor de kinderen van de fam. Brantsen.
De foto is genomen vanaf een andere plek, maar als we bij het volgende object zijn zien we het pand zoals het ook op de foto staat.

Voor het volgende object, een 18e eeuwse marmeren tuinbeeld, passeren we het tuinhuisje van zonet en nemen dan het tweede halfverharde pad rechts. Bij vochtig weer en in de herfst met veel blad en takken op de grond is het nu even extra goed uitkijken. We volgen dit pad totdat we rechts een houten trap zien. We gaan via die trap naar beneden en zien dan rechts het eerdergenoemde tuinbeeld.

Locatie: Zypendaalseweg 48

Locatie: Park Zypendaal

18

Tuinhuis (rond 1860) is gebouwd als speelhuisje voor de kinderen van de familie Brantsen. Het ligt, voor de voorzijde van Huis Zypendaal staand, rechts achter het landhuis. Later diende het tuinhuis ook als schoolgebouw voor de kinderen van de familie Brantsen en weer later als woning van de huisknecht van Zypendaal. Het huisje wordt ook wel paviljoen of gouverneurshuisje genoemd. De ligging van het pand is zeer idyllisch, nl. aan de rand van de zgn. Spiegelvijver. Aan de andere kant van die vijver staand, spiegelt het huisje sprookjesachtig in de vijver. Ook vanaf de Parkweg, de weg tussen Park Zypendaal en Park Sonsbeek, is het huisje in de verte zichtbaar.

19

Tuinbeeld staat midden in Park Zypendaal. Dit 18e eeuwse marmeren tuinbeeld, een rijksmonument, toont drie personen uit de Griekse mythologie. De naakte, bebaarde Asklepios (god van de geneeskunst) zit op een rotsblok. Hygieia (godin van de gezondheid) leunt tegen hem aan en draagt in haar arm de kleine Telesphoros (symbool van de genezen ziekte). Aan de voeten van Asklepios en Hygieia liggen twee verstrengelde slangen. Het tuinbeeld lijkt op de beelden van Ignatius van Logteren die langs de binnenstadsingels in Arnhem staan, maar is nagenoeg zeker niet van hem. Het beeld heeft tot het begin van de 20e eeuw bij Landhuis Rhederoord in Rheden gestaan. Daarna is het overgebracht naar Zypendaal. Het beeld is in 1999 gerestaureerd met steun van het Bouwfonds Cultuurfonds.

Achter dit tuinbeeld heb je nu natuurlijk ook het speelhuisje van zonet gezien, maar nu dan vanaf de andere kant. En waarschijnlijk zie je nu ook meteen waarom de grote vijver voor dit speelhuisje Spiegelvijver heet. We gaan weer via dezelfde route terug naar het speelhuisje. We lopen dat voorbij en direct daarna gaan we bij de kruising van paden rechtsaf. We komen nu aan de achterkant van Huis Zypendaal, waar we twee bijzondere gevelstenen gaan bekijken.

We gaan weer verder en volgen het pad zoveel mogelijk links aanhoudend. In de grote bocht naar links staat een volgend huis dat in opdracht van de familie Brantsen is gebouwd.

Locatie: Zijpendaalseweg 48

Locatie: Zijpendaalseweg 50

20

Oude gevelstenen Huis Zypendaal, twee stuks, bevinden zich op circa tien meter hoogte aan de achterzijde van het statige pand. De driehoekige steen is afkomstig uit de voorloper van het huidige Huis Zypendaal. De steen heeft de familiewapens van Tulleken en van Everwijn en de tekst 'Zypendal Anno 1650'. Het verwijst naar het echtpaar Tulleken-Everwijn dat in 1650 het toenmalige 'Huis Zypendal' liet bouwen. De andere gevelsteen, met het jaartal 1883, verwijst naar de verbouwing van het huis in dat jaar. Toen werd, naar ontwerp van P.J.H. Cuypers, onder andere de toren aan de achterzijde toegevoegd, de aanbouw waar de steen in zit ingemetseld.

21

Casa Bianca (begin 20e eeuw) is gebouwd in opdracht van de familie Brantsen als dienstwoning voor de pluimgraaf van de familie. Een pluimgraaf hield toezicht op de handhaving van het bezit en de jacht op pluimvee, zoals op zwanen en duiven, binnen een bepaald gebied. Dit recht wordt ook wel pluimgraafsrecht genoemd. Tot eind jaren 20 woonde er nog iemand in de woning die pluimgraaf van Zypendaal werd genoemd. Vanaf 1930 tot half jaren 80 hebben er medewerkers en later stagiaires van de gemeentelijke Plantsoenendienst in gewoond. Het pand is gebouwd in een traditionele stijl en de rechthoekige gemetselde lateien boven de vensters dateren het pand rond 1900. Ook de ingangspartij in de achtergevel aan de straatkant Zijpendaalseweg, in de bouwkunde heet zo'n ingangspartij 'melkmeisje', dateert het pand op z'n vroegst in het begin van de 20e eeuw.

We vervolgen onze weg voorlangs Casa Bianca en komen dan vanzelf weer uit bij de ingang tot Park Zypendaal, waar we de fiets hadden achtergelaten. We verlaten nu het park en gaan rechtsaf de Zijpendaalseweg in. Hier goed uitkijken, er wordt hard gereden op deze weg en door de bochten is het zicht niet optimaal. Verderop bij de T-splitsing nemen we linksaf het tweerichtingsfietspad. We kijken nog wel even naar het kunstwerk dat hier aan de uiterste rand van Park Zypendaal rechts op de hoek van de T-splitsing staat.

We gaan nu naar Landgoed Warnsborn. Daarvoor moeten we wel een eindje fietsen. We gingen hier dus via het tweerichtingsfietspad linksaf. Bij de verkeerslichten verderop gaan we, schuin overstekend, rechtsaf de Bakenbergseweg in. Die volgen we tot de ingang van Landgoed Warnsborn.

Landgoed Warnsborn ligt ten noordwesten van Arnhem tussen de N224 (Amsterdamseweg), de Schelmsseweg en de Bakenbergseweg/Kemperbergerweg. Het bestond uit twee delen, 'het Lage Erf' en 'het Hoge Erf' dat in de 17e eeuw eigendom was van de fam. Everwijn en later van de fam. Brantsen. In de loop der tijd hebben beide delen verschillende eigenaren gehad. 'Het Lage Erf' kwam in 1929 in handen van een partij die er een villaterrein wilde ontwikkelen. De zojuist opgerichte stichting Het Geldersch Landschap wilde daarom het gebied aankopen, maar de

Locatie: Schelmsseweg

Locatie: Landgoed Warnsborn

Pietre in Olanda / Stenen in Nederland (1986) behoort tot een serie beelden die op drie plekken in Arnhem staan. Een beeld staat op de Amsterdamseweg en heeft een abstracte vorm met een klein mannenhoofd erop. Het tweede beeld staat op de Schelmsseweg hoek Zijpendaalseweg en is ongeveer een meter hoog, heeft vreemde inscripties en eindigt in een stompe punt. Het derde beeld (een serie van drie) staat in Park Presikhaaf. De beelden zijn een verlaat geschenk voor het 750-jarig bestaan van Arnhem in 1983. Ze werden geschonken door de Arnhemse Sardijnse vereniging Circolo Sardo Amici Mediterranei als dank voor de verleende gastvrijheid in het verleden van de Arnhemse bevolking aan de buitenlandse gastarbeiders uit Sardinië (Italië). De beelden zijn door Pinuccio Sciola gemaakt van natuursteen uit Sardinië.

vraagprijs was veel te hoog. De daaropvolgende bezwaarprocedure leidde tot een unieke overwinning voor de natuurbescherming: onteigening ten behoeve van het behoud van natuur en landschapsschoon. 'Het Hoge Erf' kwam in het bezit van Het Geldersch Landschap door een nalatenschap van de vorige eigenaar (baronesse van Verschuer-van Balveren) die in 1944 is overleden. Vanaf dat moment is er weer sprake van één landgoed met één eigenaar. De huidige bebouwing bestaat uit een neogotische kapel en koetshuis, gebouwd rond 1850, en een orangerie gebouwd in de 2e helft van de 19e eeuw. Het oude, uit de 1e helft van de 19e eeuw daterende, neoclassistische landhuis is in 1944 door brand verwoest en werd in 1953-1954 herbouwd en met zijvleugels uitgebreid. Dit pand wordt thans geëxploiteerd door een hotel-restaurant. Zowel het park zelf als meerdere objecten, bijv. een ijskelder, een brug en twee toegangskolommen bij de ingang Bakenbergseweg, zijn rijksmonumenten. Op het landgoed liggen meerdere grafheuvels, die ca. 4.000 jaar oud zijn.

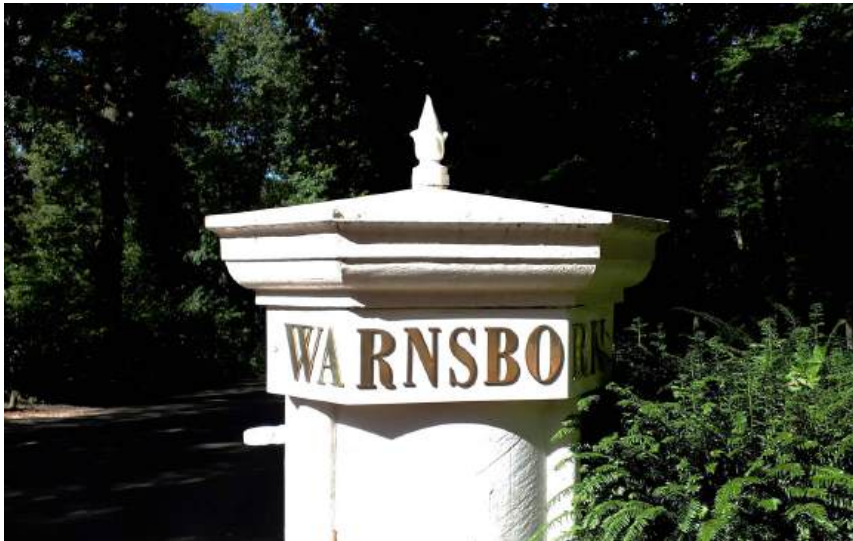

Aan beide zijden wordt de toegang tot het landgoed geflankeerd door witte gietijzeren toegangskolommen. Het landgoed, sinds 2005 een rijksmonument, is een 19e eeuwse parkbos met landschappelijke tuinen, padenstelsels, vijvers, sprengen, cascades (ter overbrugging van hoogteverschillen tussen waterpartijen), watervallen, bruggen en een ijskelder. Meerdere van deze objecten zijn ook afzonderlijk als rijksmonument aangemerkt. Zo ook oude grafheuvels (zie verderop) die zich op het terrein bevinden. Dat geldt ook voor een achttal objecten, te beginnen bij de eerdergenoemde toegangskolommen. Fietsen is op Landgoed Warnsborn toegestaan.

We volgen de geasfalteerde weg richting hotel-restaurant Groot Warnsborn. Bij de splitsing van de geasfalteerde weg slaan we rechtsaf, dit is de oprijlaan naar het hotel-restaurant, dat je in de verte al kunt zien liggen. Maar bijna direct zie je in het grasveld rechts van je een buste op een sokkel. In het seizoen wordt deze buste vergezeld door bloeiende rododendronstruiken.

Locatie: Bakenbergseweg

Locatie: Bakenbergseweg 277

23

Toegangskolommen Landgoed Warnsborn (rond 1870), met in goud de naam 'Warnsborn'. Beide witte gietijzeren toegangskolommen zijn een rijksmonument uit ongeveer 1870 en markeren aan deze zijde de grens van Landgoed Warnsborn. Deze toegangskolommen staan ook bij de ingang van Landgoed Warnsborn aan de Amsterdamseweg (zie routenummer 31).

24

Buste mr. S. baron van Heemstra (1965) staat aan de oprijlaan van het hotel-restaurant. Van Heemstra (1879-1960) was commissaris van de Koningin in Gelderland en in 1929 betrokken bij de oprichting van Het Geldersch Landschap & Kasteelen. De door Johan van Zweden gemaakte bronzen buste, een replica, werd op initiatief van het provinciaal bestuur geplaatst. De originele buste staat in de hal van het Huis der Provincie Gelderland.

Direct na het grasveld nemen we het grindpad naar rechts. Langs dat pad staan nog een paar lage witte hekjes (gemeentelijke monumenten) daterend uit ongeveer 1900. Aan het eind van het pad zie je recht voor je de voormalige kapel van Landgoed Warnsborn. Achter deze voormalige kapel ligt ook nog een ijskelder, waar we direct ook naartoe gaan.

We gaan weer terug langs de lage witte hekjes en gaan direct daarna rechtsaf, richting het hotel-restaurant. Meteen zie je aan weerszijden van de weg een gietijzeren lantaarnpaal uit circa 1900. Beide lantaarnpalen zijn sinds 2001 een gemeentelijk monument. Maar wij gaan verder en gaan meteen rechts het parkeerterrein op. Op het parkeerterrein houden we rechts aan. Achteraan het parkeerterrein kun je rechts een bospad nemen en links kun je door een toegangshekje. We nemen eerst rechts het bospad en zien dan na ongeveer honderd meter rechts van het pad een volgend rijksmonument, een ijskelder.

Locatie: Bakenbergseweg 297

Locatie: Landgoed Warnsborn

25

Voormalige kapel Landgoed Warnsborn (begin 19e eeuw), die aan het eind van de 19e eeuw in gebruik raakte als tuinmanswoning. Het aanvankelijk rechthoekige gebouw heeft in 1959 aan beide zijden een uitbouw gekregen, zodat er, van bovenaf gezien, een Grieks kruis ontstond. Tegelijkertijd is toen aan de achterzijde een trappenhuis aangebouwd met een groot glas-in-loodraam. Vanaf die tijd fungeert het gebouw ook als dependance van het naastgelegen hotel. Het pand is in 2005 eveneens aangewezen als rijksmonument.

26

Ijskelder Warnsborn (1e helft 19e eeuw), op een ronde plattegrond en voorzien van een koepelgewelf, ligt achter de voormalige kapel van Landgoed Warnsborn. De ijskelder werd 's winters gevuld met ijs uit de omliggende vijvers en gebruikt om dranken en etenswaren te koelen. De ingang van het rijksmonument wordt aan beide zijden geflankeerd door een schuin oplopende gemetselde muur. Na het hekwerk en een deur die toegang geeft tot de ijskelder zelf, kom je in een kleine ruimte met drie deuren die toegang geven tot eveneens drie compartimenten. De gewelfde kelder is langs de wanden voorzien van ijzeren stangen waaraan men zich vast kan houden.

We gaan weer terug naar dat parkeerterrein en nu nemen we rechts achteraan het toegangshekje en komen we uit in de tuinen van de orangerie.

We gaan via dezelfde weg weer terug naar de parkeerplaats. We passeren een voormalig koetshuis (Bakenbergseweg 301, een rijksmonument uit 1847) en bereiken weer de oprijlaan van hotel-restaurant Groot Warnsborn. Naar rechts kijkend zien we dat nu voor ons liggen.

Locatie: Bakenbergseweg 269

Locatie: Bakenbergseweg 277

27

Orangerie Landgoed Warnsborn (1876) is gebouwd op de plek waar aan het begin van de 19e eeuw al een gebouw stond. In 1876 heeft de orangerie, een rijksmonument, zijn huidige uiterlijk gekregen. Bij die gelegenheid werden een druivenkas (links) en een orchideeënkas (rechts) aangebouwd. Het eenlaags hoge gebouw wordt aan de bovenzijde bekroond met een uit pijlers bestaande balustrade met op de bovenste rand zes klassieke vazen. Voor de orangerie ligt een fraaie authentieke Engelse terrastuin, deze is rond 1910 ontworpen door tuinarchitect Hendrik Copijn. De orangerie wordt door hotel-restaurant Groot Warnsborn gebruikt voor feesten, partijen en zakelijke bijeenkomsten.

28

Hotel-restaurant Groot Warnsborn (1950) is gebouwd in de stijl Delftse School, naar ontwerp van de Oosterbeekse architect H.W. Wesselink. Het pand is gedeeltelijk gebouwd op de restanten van het oude landhuis Warnsborn, dat aan het eind van WOII volledig is afgebrand. Naar zeggen zijn er destijds vanuit het naoorlogse Amerikaanse Marshallplan financiële middelen beschikbaar gesteld voor de herbouw. Rond 1959 is het hotel aan beide zijden uitgebreid, opnieuw naar ontwerp van architect Wesselink. Door de beide naar voren uitstekende nieuwe vleugels van het gebouw, met de centraal gelegen entree in het oude deel van het pand ertussen, heeft het gebouw een kasteelachtige aanblik gekregen. Het hotel, of beter gezegd hotel-restaurant, is sinds 2001 een gemeentelijk monument en ligt middenin Landgoed Warnsborn.

We steken de oprijlaan over en volgen het halfverharde pad zo'n twintig meter tot aan de bosrand. Daar nemen we het bospad naar rechts (dat loopt dus links van het hotel). Op een gegeven moment draait dit bospad naar rechts en direct daarna weer naar links langs een waterpartij aan de rechterkant. Tegenover deze waterpartij, dus links van het bospad, is een open ruimte waar een paar vreemde objecten te zien zijn.

Het werd al even genoemd, een grafheuvel. Op Landgoed Warnsborn zijn er een aantal te vinden, waarvan de grootste, genaamd Meelworstenberg, een diameter heeft van ongeveer achttien meter en bijna anderhalve meter hoog is. De grafheuvels van Warnsborn zijn rijksmonument en afkomstig uit de periode 2.500 tot 1.000 jaar voor Christus. Ze zijn onderdeel van een grote groep van circa 140 grafheuvels die zich in een brede strook ten noorden van Arnhem (Schaarsbergen dus) en richting Wolfheze, Oosterbeek, Heesum, Renkum en Wageningen uitstrekt. Die strook begint ongeveer achter het kunstwerk dat we net hebben bekeken. Maar wij gaan verder naar een object dat moeilijk te vinden is. Het bevindt zich op een heideveld, op de landkaart een eindje rechtsboven hotel-restaurant Groot Warnsborn. M.b.v. de coördinatoren 52°01'09.5"N 5°52'05.4"E is het wat makkelijker te vinden.

Locatie: Landgoed Warnsborn

Locatie: Landgoed Warnsborn

29

Zinnevruchten (1996) bestaat uit vijf bronzen fantasiedieren of -vruchten. De vijf objecten liggen in het gras, tussen de bomen een paar honderd meter achter het hotel-restaurant, dicht bij een grote grafheuvel. Het kunstwerk is van de hand van kunstenaar Pauline Becking. Zij kreeg tot haar grote verrassing een prijs voor nieuw aanstormend talent, die elk jaar aan een klein aantal afgestudeerden aan Nederlandse kunstacademies wordt toegekend door het Cultuurfonds. De prijs bestond uit een opdracht voor het maken van een kunstwerk in de openbare ruimte ergens in Nederland. Na enig zoeken was Het Geldersch Landschap & Kasteelen bereid om mee te werken door goedkeuring te geven voor plaatsing op hun terrein. De kunstenaar heeft het kunstwerk daarna aan hen geschonken.

30

Gedenkteken Clément van Maasdijk is op Warnsborn te vinden op het heideveld, ook bekend als het Heitje van Maasdijk, dicht bij ANWB-paddenstoel 22703. Hij was de eerste Nederlander die omkwam bij een vliegtuigongeluk. Dat gebeurde in 1910 tijdens een demonstratie voor zijn verloofde en het organisatiecomité van de vliegweek Arnhem. Clément van Maasdijk ligt begraven op Moscowa. Een buste van hem, gemaakt in 1911 door August Falise, staat bij de dorpskerk van Schaarsbergen.

We verlaten nu het landgoed. We gaan weer terug naar het begin van de oprijlaan van het hotel-restaurant. Na die oprijlaan gaan we naar rechts en kom je, via een prachtige laan met imponerende beukenbomen, uit aan de andere kant van Landgoed Warnsborn. Daar staan, zoals bij routenummer 23 is beschreven, eveneens twee van die fraaie toegangskolommen. Direct daarnaast staat een pand dat eigendom is van Het Geldersch Landschap & Kasteelen.

We steken hier de weg over, let op het snelverkeer, zetten de fiets even aan de kant van de weg en lopen tegen het fietsverkeer in iets naar rechts. Daar gaan we een viertal objecten bekijken. Maar eerst wat informatie over Landgoed Lichtenbeek en Boschveld.

Lichtenbeek en Boschveld zijn in feite twee naast elkaar gelegen landgoederen, waarvan het grootste deel in de gemeente Arnhem ligt en een klein deel in Oosterbeek. De scheiding tussen de twee gebieden bestaat uit de Van Limburg Stirumweg. Vanaf de Amsterdamseweg gezien, is het deel rechts van de Van Limburg Stirumweg Lichtenbeek. Het deel links van de Van Limburg Stirumweg tot aan de Schelmseweg is Boschveld. Beide landgoederen dateren in de basis al uit het midden van de 17e eeuw. In 1834 kocht koopman Jan Trakranen

Locatie: Amsterdamseweg 226

Locatie: Landgoed Lichtenbeek

31 →

Dienstwoning (ca. 1870), destijds behorende bij Landgoed Lichtenbeek. De zijgevel van het gemeentelijk monument ligt aan de Amsterdamseweg terwijl de voorgevel aan de zijde van een bosweg ligt. Het pand is enige tijd eigendom geweest van baronesse Van Verschuer-Van Balveren en kwam in 1944 in het bezit van Het Geldersch Landschap & Kasteelen. Een opvallend detail zijn de groene luiken met een gele ruit met daarin een afbeelding van de Gelderse Roos. Dit is een oud gebruik, waarmee een landgoedeigenaar liet zien hoe uitgestrekt zijn bezit was.

→

Landgoed Lichtenbeek en liet er een nieuw huis in neoclassicistische stijl bouwen. Kort daarna breidde hij zijn gebied uit met Landgoed Boschveld, dat vervolgens in 1870 werd overgenomen door de eigenaren van Landgoed Mariëndaal. De twee toegangskolommen met de naam Mariëndaal bij de inrit naar de voormalige boswachterswoning op de hoek van de Van Limburg Stirumweg getuigen hier nog van. In 1936 werd Landgoed Mariëndaal in twee delen publiek geveild. Het deel ten oosten van de Schelmseweg, het huidige Landgoed Mariëndaal, werd verworven door Het Geldersch Landschap & Kasteelen. Het andere deel, min of meer het vroegere Landgoed Boschveld, werd in 1938 geplaatst onder de toenmalige Natuurschoonwet. In 1940 koopt Het Geldersch Landschap een gedeelte van het oorspronkelijke Landgoed Lichtenbeek van de erven L.G.A. graaf van Limburg Stirum. En rond 1980 komt het 57 ha. grote Landgoed Boschveld in het bezit van Het Geldersch Landschap. In 1942 wordt Huize Lichtenbeek door een grote brand verwoest.

Het eerste object dat we bekijken is het koetshuis van voormalig Landgoed Lichtenbeek.

Rechts van het koetshuis ligt een tot woning verbouwd boswachtershuis. Dit pand heeft, net zoals het pand bij routenummer 31, ook groene luiken met een gele ruit met daarin een afbeelding van de Gelderse Roos.

Locatie: Amsterdamsseweg 461

Locatie: Amsterdamsseweg 461

32

Koetshuis (2e helft 19e eeuw) van voormalig Landgoed Lichtenbeek. Het landhuis zelf is in WOII door brand verwoest, het koetshuis in eclectische stijl (met veel neoclassicistische elementen) en een naastgelegen dienstwoning (boswachtershuis) bleven bewaard. Het koetshuis, een rijksmonument, heeft een prachtig bewerkte daklijst en direct daaronder bevindt zich het grote raam van het atelier van kunstenaar Klaas Gubbels.

33

Boswachtershuis (2e helft 19e eeuw) van voormalig Landgoed Lichtenbeek, eveneens een rijksmonument. Het volgens het Rijksmonumentenregister ook in eclectische stijl (met veel neoclassicistische elementen) uitgevoerde boswachtershuis, is tijdens de grote brand van het landhuis in WOII bewaard gebleven. Dat geldt eveneens voor het naastgelegen koetshuis. Het landhuis zelf is wel door de brand volledig verwoest.

Nu je zo voor beide panden staat, heb je natuurlijk ook het houten kunstwerk van Klaas Gubbels gezien.

Iets naar rechts is de oprit naar het koetshuis. Deze oprit wordt aan beide zijden geflankeerd door oude siervazen.

Locatie: Amsterdamseweg 461

Locatie: Amsterdamseweg 461

34

Koffiekan (2001) staat voor het koetshuis Lichtenbeek aan de rand van de Amsterdamseweg en is gemaakt van inheems eikenhout. Kunstenaar Klaas Gubbels, wiens atelier zich in het koetshuis bevindt, heeft het ruim twee meter hoge beeld geschonken aan Het Geldersch Landschap & Kasteelen. Door verwerking wordt het kunstwerk alleen maar mooier. Maar er komt een moment waarop weer en wind funest voor het kunstwerk worden. Tijdens de storm van februari 2022 was het zover, de sokkel van het kunstwerk heeft die storm niet overleefd en het kunstwerk was tijdelijk verdwenen. Maar medio 2022 heeft het een nieuwe sokkel gekregen en sindsdien is het kunstwerk weer te bewonderen.

35

Siervazen (2e helft 19e eeuw) staan aan beide zijden van de oprit naar koetshuis Lichtenbeek aan de N224. De twee forse natuurstenen siervazen, beide een rijksmonument, hebben een forse bolle 'buik' en zijn voorzien van bloemmotieven. De ontwerper is onbekend.

We gaan weer terug naar de plek waar de fiets staat. Voordat we verder fietsen, lopen we eerst even die straat in het verlengde van de oversteek van net in, de Van Limburg Stirumweg. Daar zie je meteen links weer twee van die witte toegangskolommen staan, echter nu met de tekst 'Mariëndaal'.

Nu pakken we wel de fiets en gaan via de Amsterdamseweg richting Arnhem. Het eerste huis wat je rechts tegenkomt heet 'Boswachterij' en heeft ook die groene luiken met een gele ruit met daarin een afbeelding van de Gelderse Roos zoals bij routenummer 31 is beschreven.

Het volgende object staat een kleine km verderop. Daar staat op de uiterste rand van Landgoed Lichtenbeek en Boschveld, specifiek het deel Boschveld, een opvallend kunstwerk.

Locatie: Van Limburg Stirumweg

Locatie: Amsterdamseweg

36

Toegangskolommen Landgoed Mariëndaal (2e helft 19e eeuw) staan zowel aan de Van Limburg Stirumweg als aan de Schelmseweg. Heden ten dage ligt de noordelijke grens van Landgoed Mariëndaal aan de Schelmseweg, maar tot midden jaren 30 hoorde het deel dat nu Boschveld heet (en nu onderdeel is van Landgoed Lichtenbeek en Boschveld) ook bij Landgoed Mariëndaal. Vandaar dat op deze plek ook twee toegangskolommen van Landgoed Mariëndaal staan.

37

Teken (1979) is grotendeels opgetrokken uit cortenstaal en is met zijn hoogte van circa negen meter een zeer herkenbaar oriëntatiepunt. Het geometrische kunstwerk van Wessel Couzijn bestaat uit een tweetal in elkaar overlopende driehoeken. Door de weersinvloeden wordt het kunstwerk elk jaar mooier. Op de noordzijde van het kunstwerk groeien gras en mos.

We gaan hier nu rechtsaf de Schelmseweg in. Bijna direct zie je aan de andere kant van de weg weer twee toegangskolommen van Landgoed Mariëndaal. Dit is wel de goede plek, want dit is tegenwoordig de officiële grens van het landgoed. Maar voordat we het landgoed een eindje verderop betreden, gaan we eerst nog naar een lieflijke B&B locatie kijken. Dat staat ongeveer 500 meter verderop, tegenover de parkeerplaats van Landgoed Mariëndaal. Daar stoppen we bij het witte hek met 'Geldersch landschap' rechts van de weg. We lopen enkele meters het bospad op achter het witte hek en zien aan de overzijde van een weide de B&B liggen. Je kunt ook verder lopen over het bospad en dan kom je vanzelf bij de locatie.

Locatie: Schelmseweg 86

Theekoepel (ca. 1860) ligt aan de rand van het deel Boschveld van Landgoed Lichtenbeek en Boschveld. Het rijksmonument vervulde een belangrijke rol in de tijd dat de eigenaren van het landgoed, de familie Van Eck, op het landgoed uit jagen gingen. In de jaren 30 is de binnenruimte van het pand in stijl aangepast, zodat er ruimte ontstond voor een keuken(tje) en badkamer(tje). Hierdoor kon de theekoepel functioneren als kleine weekendwoning. Sinds een aantal jaren wordt het schilderachtige huisje als B&B verhuurd door de organisatie Erfgoed Logies.

We gaan nu via de parkeerplaats Landgoed Mariëndaal in. Dit park is toegankelijk voor fietsers.

Landgoed Mariëndaal is een historische buitenplaats, gelegen tussen Oosterbeek en Arnhem, en behoort grotendeels tot de gemeente Arnhem. Sinds 1936 is het in het bezit van Het Geldersch Landschap. Het landgoed was in de 19e eeuw eigendom van de fam. Van Eck die in 1857 het landhuis lieten bouwen. Na forse schade tijdens WOII werd dat in 1948 hersteld. Het landhuis is een rijksmonument, evenals nog andere objecten op het landgoed, zoals bijv. de twee toegangskolommen bij de ingang Schelmseweg.

Locatie: Landgoed Mariëndaal

Op het landgoed heeft een kanunniken klooster gelegen, dat door verval eind 16e eeuw werd gesloopt. Als enige herinnering zijn er vier zerkfragmenten bewaard gebleven, daarover straks meer. In het park bevindt zich de in heel Nederland bekende 'Groene Bedstee', een dubbele beukenhaag/-doorgang (berceau, ook wel Frans laantje genoemd) van ca. 400 meter lang en aangelegd in het midden van de 19e eeuw. Op het park bevindt zich ook nog een ijskelder. Bij de ingang van het park aan de Utrechtseweg staan twee forse natuurstenen tuinvazen, daterend uit de 2e helft van de 19e eeuw. De vazen zijn aan twee zijden voorzien van een in een medaillon beeldhouwd hoofd met lauwerkrans en toga, hebben aan de onderzijde een geprofileerde versiering en een deksel met bekroning. De maker ervan is niet bekend, het is een rijksmonument.

Op de plek waar we Park Mariëndaal zijn binnengegaan, komen we direct ook terug. Maar eerst nemen we het pad naar links om een bijzondere tafel te bekijken. Die zien we al snel aan de linkerkant van het pad.

We kunnen tegenover de Stenen Tafel naar beneden, maar dit pad is behoorlijk steil en ligt bovendien vol met losse keitjes en zand. We nemen een beter pad. We gaan terug en waar het asfaltpad naar rechts naar de parkeerplaats afbuigt, gaan we linksaf naar beneden. Ook dit pad ligt vol met losse keitjes en zand, maar het is minder steil dan het vorige pad. Maar het blijft bij het afdalen goed uitkijken. Kijk onderweg ook goed naar links, want daar zie je achter het weiland de Groene Bedstee liggen. Daar gaan we ook naartoe. Bij de splitsing van paden verderop gaan we naar links en bij de volgende splitsing, waar we direct terugkomen, nemen we het bospad in het verlengde ervan. Je ziet dan vanzelf links de Groene Bedstee. Parkeer hier de fiets even en loop er vooral doorheen.

Locatie: Landgoed Mariëndaal

Locatie: Landgoed Mariëndaal

39 →

De Stenen tafel is een tafel waarvan het blad een grafzerk uit het eind 16e eeuw gesloopte klooster Mariënborn is. In het blad zijn een tekst en een kelk gebeiteld. Die kelk geeft aan dat het om een priestergraf gaat. De datering is onbekend. Het vermoeden bestaat dat Kropholler de ontwerper van de tafel is. De tafel bevindt zich aan de Tafellaan, vlak bij de ingang van het park aan de Schelmseweg.

40 →

De Groene Bedstee is in 1865 aangelegd om de dames van Landgoed Mariëndaal te beschermen tegen zonlicht, zodat hun blanke huid tijdens een wandeling in de buitenlucht beschermd werd en blank bleef. De beukenhaag, ook wel beukenloofgang of berceau genoemd, is in totaal ruim 300 meter lang en is de langste in z'n soort van Nederland. Ergens in het midden van de haag staat een bankje bij één lindenboom. Die lindeboom staat er als symbool voor de liefde. Aan de binnenkant van de haag komt geen tot weinig zonlicht waardoor er aan de binnenzijde van de haag geen bladeren groeien en de grillige takken van de naar elkaar toegegroeide bomen goed zichtbaar zijn.

We gaan weer terug naar de geparkeerde fiets, gaan via het bospad weer terug naar de splitsing van zo-even en slaan daar linksaf. Na ruim 150 meter zie je rechts een open plek met een soort poort in het midden.

Iets verder, ook rechts van je, heb je een prachtig uitzicht op Huis Mariëndaal.

Locatie: Landgoed Mariëndaal

Locatie: Mariëndaal 8

41

Klooster Mariënborn (2022) is een poort van cortenstaal van circa drie meter hoog. De poort, naar een ontwerp van Studio Speciaal uit Eindhoven, is vanaf juni 2022 het startpunt van een digitale/virtuele ontdekkingsstocht naar het middeleeuwse klooster Mariënborn, dat van 1392 tot 1587 op Landgoed Mariëndaal stond. Het Geldersch Landschap & Kasteelen (GLK) is de eigenaar van het landgoed en heeft het honderden jaren oude klooster door middel van een app weer zichtbaar gemaakt in het monumentale landschap waarin het zich bevond.

42

Huis Mariëndaal kreeg rond 1857 grotendeels zijn huidige vorm. Het is het hoofdgebouw van Landgoed Mariëndaal en is sinds 2006 een rijksmonument. Het gebouw in neoclassicistische stijl heeft in de voorgevel nog een functionerende klok uit 1884. In WOII heeft het gebouw veel schade opgelopen. Na de herstelwerkzaamheden heeft het pand van 1949 tot 2012 dienstgedaan als onderzoeks- en expertisecentrum voor gewas- en bodemonderzoek. Daarna heeft het tot 2020 vrijwel leeg gestaan en is het verwaarloosd. Sinds 2020 liggen er ambitieuze plannen om er een internationaal klimaatcentrum van te maken. Het pand is niet toegankelijk.

Nu gaan we een behoorlijk klimmetje maken. We gaan iets verder vóór het spoorviaduct naar links (de Spoorlaan), gaan het bruggetje over en nemen bij de splitsing enige tientallen meters verder het linkse bospad omhoog. Let op, dit is onverhard en bij vochtig weer of regen erg lastig. Na een flinke klim van circa 200 meter wacht rechts op een open plek in het bos een mooie verrassing.

Kijken we in de Christuskoepel dan zien we daar acht manshoge beelden staan.

Locatie: Landgoed Mariëndaal

Locatie: Landgoed Mariëndaal

43

De Christuskoepel (1939) staat midden in Landgoed Mariëndaal op een kunstmatige heuvel. Het is een kleine zevenhoekige kapel in neoromaanse stijl. De kapel is een rijksmonument. Opdrachtgever voor de bouw van de kapel was de 'Oxfordbeweging', een stroming die opriep tot geestelijke en morele herbewapening. Koningin Wilhelmina was een van de aanhangers van de beweging. De kapel werd op 9 mei 1940 geopend, een dag later brak de oorlog uit. Op de vloer liggen sinds 1967 drie grafzerkfragmenten uit de 16e eeuw. Ze zijn afkomstig uit het vroegere klooster op het landgoed. Boven het toegangshek van de door A.J. Kropholler ontworpen kapel staat 'SURSUM CORDA' (verheft uw harten). De beelden in de kapel waren vaker het slachtoffer van vandalisme. Daarom is de toegang tot de kapel en beelden met traliewerk afgesloten.

44

Zeven deugden (1939) is een groep in cement uitgevoerde figuren in de Christuskoepel kapel. In het midden staat een Christusbeeld met uitgestrekte armen. Daaromheen, in de zeven hoeken van de kapel, staan de zeven deugden: geloof, hoop, liefde, rechtvaardigheid, moed, gematigdheid en voorzichtigheid. De beelden waren vaker het slachtoffer van vandalisme. Daarom is de toegang tot de kapel en beelden met traliewerk afgesloten. De beelden zijn gemaakt door Mari Andriessen.

We volgen het bospad verder omhoog. Aan het eind daarvan ga je naar rechts. Let hier goed op en rijd vooral niet hard, op deze dalende weg liggen namelijk veel kleine kiezels. Links van je zie je dan iets verderop rijksmonument Hoeve Klein Mariëndaal, tegenwoordig een zorgboerderij en theeschenkerij. Aan het eind van de weg met de kiezels ga je naar rechts en volg je het geasfalteerde pad totdat je weer uitkomt bij het spoorviaduct. Dit oude spoorviaduct is jammer genoeg bijna permanent ontsierd door lelijke graffiti. Kort daarvoor staat daar rechts trouwens een kleine oude grenspaal, een gemeentelijk monument uit 1756.

We gaan onderdoor het spoorviaduct, richting de zuidoostgang van Landgoed Mariëndaal. Direct links van het pad zie je nog zo'n kleine oude grenspaal, ook een gemeentelijk monument uit 1756. Maar zoals gezegd gaan we richting de uitgang van het landgoed. Die is aan de Utrechtseweg en voordat je het landgoed verlaat zie je aan beide zijden van de uitrit een natuurstenen siervazas.

Locatie: Landgoed Mariëndaal

Locatie: Landgoed Mariëndaal

45 →

Het spoorwegviaduct is in 1845 op een spoordijk over Landgoed Mariëndaal aangelegd in het tracé Utrecht-Arnhem. Vanaf dat moment vormt het viaduct vanaf de Utrechtseweg via de oprijlaan een poort tot het historische landgoed en is daardoor een belangwekkend onderdeel van het landgoed geworden. Spijtig genoeg hebben graffiti-sputters minder respect voor het rijksmonument. Sinds jaar en dag wordt het door hen ondergekleed.

46 →

Sierbazen Lodewijk XV (2e helft 19e eeuw). Bij de ingang aan de Utrechtseweg staan twee forse natuurstenen siervazas, beide een rijksmonument. De siervazas hebben aan twee zijden een medaillon waarin een beeldhouwd hoofd met lauwerkrans en toga is afgebeeld. De ontwerper is onbekend.

We steken hier de weg over, kijk goed uit, en gaan aan de andere kant van de weg naar links verder richting het centrum van Arnhem naar Park Onderlangs. Overigens zie je direct aan deze kant van de weg een circa twee meter hoge grenspaal uit 1983. Het is een gemeentelijk monument met daarop het wapen van de gemeente Arnhem en de tekst 'Arnhem 750'.

Park Onderlangs ligt aan de rand van de eeuwenoude stuwwal ter hoogte van Museum Arnhem. Museum Arnhem zelf ligt bovenop deze stuwwal en wellicht wordt de naam van het park in de nabije toekomst veranderd in Museumpark. Het park, feitelijk een lange groenstrook van circa 500 meter breed en op het diepste punt circa 100 meter diep, bestaat officieel al vanaf het begin van de 20e eeuw. In het van origine in Engelse landschapsstijl aangelegde langgerekte park staan

Het fietspad loopt omhoog en gaat onder het spoorviaduct Arnhem-Nijmegen door. Daarna slaan we bij de rotonde verderop rechtsaf en houden rechts aan. Dit heet De Schutterij. Aan het eind gaan we linksaf de Klingelbeekseweg in. Die weg volgen we rechts aanhoudend en overgaand in Hulkesteinsweg tot het eind. Daar gaan we bij de verkeerslichten rechtsaf de Utrechtseweg in. Die volgen we rechtsaanhoudend en overgaand in Onderlangs tot de parkeerplaatsen aan de linkerkant. Bij de oversteek steken we over en gaan achter die parkeerplaatsen het Park Onderlangs in. Hier gaan we vijf objecten bekijken. Het eerste is een groot kunstwerk van Piet Slegers.

Locatie: Park Onderlangs

Locatie: Park Onderlangs

veel (inmiddels) oude bomen, waarvan het wortelgestel een functie heeft bij de instandhouding van de oude stuwwal. Het park heeft veel uitzichtplekken op de Rijn en het daarachterliggende uiterwaardenpark Meinerswijk. In het park zijn meerdere paden die een verbinding vormen tussen de hoger gelegen Utrechtseweg (voorheen heette dat Bovenover) en het lager gelegen Onderlangs. Die paden zijn echter de laatste jaren overwoekerd en/of slecht beloopbaar. Het stuk grondgebied wordt ook wel eens Market Gardenplantsoen genoemd, dit omdat hier tijdens WOII en dan specifiek tijdens de Slag om Arnhem veel oorlogshandelingen hebben plaatsgevonden. De oostrand van het park wordt gedomineerd door de door Gerrit Rietveld in begin jaren 60 ontworpen Kunstacademie (een rijksmonument), het tegenwoordige ArtEZ Arnhem. De verkeersweg langs het stadspark, Onderlangs, is in 2025 heringericht. Het is de bedoeling dat ook het park een flinke opknappbeurt krijgt en zo weer een volwaardig stadspark wordt.

Drie zonnepijlen (1976) is een rvs-kunstwerk dat uit drie 'lichtbundels' bestaat die door het reflecterende rvs-staal, in de woorden van kunstenaar Piet Slegers: 'het effect van zonnestralen in een mistig bos nabootsen'. Het kunstwerk werd gemaakt voor de Biënnale Antwerpen. In 1985 heeft de gemeente het kunstwerk aangekocht. De plek waar het kunstwerk staat heet Park Onderlangs.

Als we het kunstwerk voorbij zijn, zien we links een open ruimte met aan beide zijden een pad en trap naar boven. We nemen te voet het eerste pad. Bijna bovenaan komend, zie je rechts de restanten van een oude Joodse begraafplaats.

We gaan op dezelfde wijze weer terug en vervolgen onze weg in het park. Al snel zie je rechts een rozerood gekleurd kunstwerk in een wel heel bekende stijl.

Locatie: Park Onderlangs

Locatie: Park Onderlangs

48

Joodse begraafplaats Sandberg (1755), een gemeentelijk monument, ligt ten zuiden van de Utrechtseweg aan de stuwwal en vanaf Onderlangs gezien links van Museum Arnhem. De begraafplaats is in gebruik geweest van 1755 tot 1827 en na sluiting maakte de Joodse gemeenschap gebruik van de nieuwe begraafplaats Valk die aan de andere kant van de Utrechtseweg lag, ongeveer ter hoogte van het huidige pand van Alliander. Die begraafplaats werd in 1866 geruimd en de stoffelijke resten werden overgebracht naar de nieuwe Joodse begraafplaats Moscowa. Op de begraafplaats Sandberg staan nog steeds een paar, naar Joods gebruik, sobere grafstenen. Eén daarvan is van Nathan de Bruin, die in Arnhem was geboren en op 29 december 1827 op 85-jarige leeftijd stierf en op Sandberg werd begraven. Het bijzondere is dat bij raadsbesluit in april van dat jaar de nieuwe begraafplaats aan de andere kant van de Utrechtseweg al was aangewezen.

49

Hoge poten (2014) is een ruim twee meter hoog beeld van een roodgeverfde stalen koffiekkan op een roodgeverfde stalen tafel. De gemeente plaatste het ter ere van de tachtigste verjaardag van kunstenaar Klaas Gubbels. Tegelijkertijd werd er in Museum Arnhem een tentoonstelling aan het werk van Klaas Gubbels gewijd. De plek waar het kunstwerk staat heet Park Onderlangs.

Hier tegenover aan de andere kant van het pad is de stuwwal met daarboven Museum Arnhem. Onderaan die stuwwal en ter hoogte van de linkerkant van de nieuwe overhangende uitbouw van Museum Arnhem, is een licht begroeide mozaïek te zien. Deze mozaïek stond hier jarenlang, maar was bij niemand bekend. Totdat de Stichting Kunst in de Publieke Ruimte in Arnhem het mozaïek in voorjaar 2020 vond.

Ongeveer tegenover deze mozaïek en aan de andere kant van het pad ligt links naast het kunstwerk van Klaas Gubbels een groot opvallend, uit bakstenen bestaand, kunstwerk in het gras.

Locatie: Park Onderlangs

Locatie: Park Onderlangs

50

Mozaïek (1954) met een Bijbelse voorstelling staat onderaan de stuwwal van de tuin van Museum Arnhem. Het mozaïek is ruim een bij een meter en lijkt erg op een fragment van de mozaïekwand van de kunstenaar in het provinciehuis. Die wand is opgebouwd uit afzonderlijke elementen van eveneens ruim een bij een meter. Hoogstwaarschijnlijk is het mozaïek een proefstuk dat de kunstenaar Wally Elenbaas gebruikte om aan verantwoordelijken bij de bouw van het provinciehuis (architect J.J.M. Vegter en kunstcoördinator A.M.W.J. Hammacher) zijn kunnen te bewijzen. Dat de kunstenaar met proefstukken werkte was bekend, echter tot april 2020 waren slechts twee proefstukken bekend, het stuk in Arnhem is dus het derde proefstuk. Aannemelijk is, maar daar is geen bewijs voor gevonden, dat het mozaïek onderdeel is geweest van de tentoonstelling 'De kunstenaars van het Huis der Provincie' in 1954 in Museum Arnhem (destijds Gemeentemuseum Arnhem).

51

Respire, the World Begins with Trees (2021) is het 'boomkunstwerk' van Jennifer Tee dat in 2021 te zien was tijdens de tentoonstelling 'Sonsbeek 20->24' in Park Sonsbeek. Tijdens die tentoonstelling was het een van de populairste kunstwerken. Het kunstwerk bestaat uit honderden lokaal geproduceerde bakstenen, waarvan een aantal een ingebakken afdruk hebben van verschillende bomen en struiken uit het park. De stenen zijn zo gelegd dat het kunstwerk de vorm heeft van een op de grond liggende tweedimensionale boom of boomwortelstructuur. Volgens de Arnhemse kunstenaar vertelt het kunstwerk een verhaal over de manier waarop bomen met elkaar communiceren en samenwerken, zonder dat iemand de baas is. Iets waar volgens haar mensen van kunnen leren. Voor het kunstwerk heeft Tee zich laten inspireren door de levensboom en onze relatie met de natuur. In de zomer van 2024 is het kunstwerk geplaatst in het park langs Onderlangs en vanuit een van de binnenruimten in Museum Arnhem is het zichtbaar.

We verlaten Park Onderlangs en gaan linksaf richting het centrum van Arnhem. We blijven het fietspad volgen en gaan onder de Nelson Mandelabrug door.

Hier eindigt het eerste deel van deze route. Als je nu alsmaar rechtdoor fietst, zie je binnen een paar minuten de Walburgiskerk, de kerk met de twee torens. Daarachter ligt het Lauwersgrachtpark, het startpunt van de route.

Vanaf hier kun je ook verder voor het tweede deel van de route. We gaan dan o.a. naar de parken in Arnhem-Zuid en Presikhaaf. Onder de Nelson Mandelabrug uitkomend, gaan we direct naar links en draaien iets verderop 180 graden naar links en gaan de brug op en over. Aan de andere kant van de brug gaan we voor een paar objecten eerst even rechtdoor, richting het zestien woonlagen tellende appartementencomplex. De brug waar we nu over rijden is een zogenaamde doorlaatbrug.

Aan het eind van de doorlaatbrug en direct links naast het hoge appartementencomplex ligt het Ir. M.A. Brinkman Vissergemaal.

Locatie: Stadsblokken

Locatie: Gelderse Rooslaan 85

52

Doorlaatbrug Stadsblokken (1935) had een functie in de waterhuishouding in het gebied en is voorzien van grote, in hoogte verstelbare metalen schuiven. Het moest bij hoog water in de zomer de achterliggende polder Meinerswijk droog houden. De beweegbare waterkering is uitgerust met 37 schuiven van elk twee ton die met behulp van een kraanwagen omhoog konden worden getrokken. De weg over de brug had in het verleden slechts de functie van toegangsweg voor houthandel Coers, scheepswerf ASM en het voet- en fietsveer bij De Praets. Tijdens en kort na WOII werd de functie van de doorlaatbrug tijdelijk weer belangrijk omdat de Rijnbrug vernield was. De schuiven in de doorlaatbrug hebben tot eind 20e eeuw dienstgedaan. Nadat Meinerswijk begin jaren 90 werd ingericht als natuurpark mocht het water z'n gang gaan en staan de schuiven permanent omhoog. De doorlaatbrug, sinds 2000 een rijksmonument, is tegenwoordig een druk gebruikte voet- en fietsverbinding via de Nelson Mandelabrug met het centrum van Arnhem.

53

Ir. M.A. Brinkman Vissergemaal (1934), tegenwoordig bekend als Het Arnhems Gemaal, is een gemeentelijk monument dat destijds is ontworpen door stadsarchitect Johan van Biesen. Het pand, in een functionele zakelijke stijl, is destijds gebouwd door de firma J.M. te Dorsthorst te Lichtenvoorde. Het gemaal zorgde voor het droog houden van de net ingedijkte Malburgsche Polder en de nieuw geplande woonwijk Malburgen. Het gemaal is vernoemd naar ir. M.A. Brinkman Visser, de toenmalig directeur Gemeentewerken Arnhem die in 1934 is overleden. Het gemaal is in 1995 voor het laatst gebruikt. Na een lange periode van leegstand heeft Volkshuisvesting Arnhem, vanaf 2016 de nieuwe eigenaar, in 2017 in het pand een museumwoning ingericht. Ongeveer tegelijkertijd is in het pand huiskamercafé Het Arnhems Gemaal gevestigd.

We gaan nu weer terug over de doorlaatbrug en rijden bij de splitsing rechtdoor, we nemen dus de weg rechts naast de oprit voor fietsers naar de Mandelabrug. Bij de T-splitsing verderop en direct vóór de scheepswerf en het watersportcentrum slaan we rechtsaf en gaan we richting Stadsblokken.

Uiterwaardenpark Stadsblokken – Meinerswijk is met een omvang van circa 300 ha een van de grootste uiterwaardenparken van Europa. Het is een gevarieerd gebied met bijzondere natuurwaarden, zichtbare en onzichtbare resten uit het verleden, een oude steenfabriek, graslanden en ruigtes, wilgenbossen, natuurwater en een tiental woonplekken verspreid over het gebied. In het grote gebied grazen Galloway runderen en Konikpaarden en er komen ook bevers, vossen en veel bijzondere vogel- en insectensoorten voor. Meinerswijk, waartoe ook de buurtschap De Praets

Locatie: Uiterwaardenpark Stadsblokken – Meinerswijk

behoort, ligt ten westen van de Nelson Mandelabrug, Stadsblokken ligt ten oosten van de Nelson Mandelabrug. In beide delen ligt een zgn. doorlaatbrug, in Meinerswijk uit 1966 en in de Stadsblokken uit 1935. De bruggen, met grote metalen schuiven die in hoogte verstelbaar waren, hadden een functie voor de waterhuishouding in het gebied. Beide doorlaatbruggen zijn rijksmonument en hebben sinds enige tientallen jaren geen functie meer. Gemeente Arnhem beheert het hele gebied en is ook grotendeels eigenaar ervan. Een klein deel is eigendom van Rijkswaterstaat en Staatsbosbeheer. In een zeer klein deel van het gebied, circa 1%, aan de noordrand vindt vanaf 2026 onder voorwaarden woningbouw plaats. Dit als resultaat van een overeenkomst tussen Gemeente Arnhem en VolkerWessels, de vorige eigenaar van een deel van het gebied. Het gaat om ongeveer 350 wooneenheden in het deel Stadsblokken en om ongeveer 75 wooneenheden in het deel Meinerswijk. Het gehele woningbouwproject moet rond 2032 zijn afgerond. De rest van het gebied krijgt een natuurbestemming.

Verderop nemen we de tweede afslag, de eerste afslag is doodlopend, en houden we links aan. We komen dan uit op een parkeerplaats waar we achterin het pad nemen en dan direct naar links gaan. Dit paadje kan modderig zijn en ligt ook vol met losse stenen. Je komt nu uit op het terrein van Stichting Stadsblokkenwerf en zie je recht voor je een loods met een groot bord 'Stadsblokkenwerf' op de gevel. Links daarvan staat een stukje geschiedenis uit eind jaren 80.

Locatie: Stadsblokken

Berlijnse Muur (2014) is een origineel deel van de Muur, die in 1989-1990 werd afgebroken. Op initiatief van Jan Trooster, inwoner van de stad, werd dit deel 25 jaar later naar Arnhem gehaald. Het was bedoeld als tijdelijk kunstwerk langs de Rijnkade. Het stuk beton van vier ton is roodgeverfd met daarop enkele tientallen blauwe golven. Het werd met de Ebenhaëzer, een Arnhem's historisch schip, uit Berlijn opgehaald en over water hiernaartoe gebracht. De Trabantclub Nederland begeleidde het transport. Begin 2016 is het kunstwerk verplaatst naar de Stadsblokken. Ook toen was de Trabantclub erbij.

We gaan weer terug, rijden langs de scheepswerf/watersportcentrum van zonet en slaan bij de T-splitsing daar rechtsaf. We draaien met de weg mee naar links en voordat we onder de Nelson Mandelabrug doorgaan, kijken we naar boven naar de rand van het brugwegdek.

We gaan onder de brug door en komen in het deel Meinerswijk terecht. Onder de brug uitkomend zie je direct rechts een grote zwarte sloep liggen. Dit is een ijzeren pontonschip dat tot 1935, samen met achttien dezelfde pontonschepen, de schipbrug was die de verbinding tussen beide rivieroever verzorgde. Iets verderop rechts, waar de weg naar links afbuigt, blijven we even stilstaan bij het EXODUS-monument.

Locatie: Nelson Mandelabrug

Locatie: Meinerswijk

55

The Bridges of Arnhem (1993) van kunstenaar Rémy Zaugg is op de oostrand van de Nelson Mandelabrug gemonteerd. Over de volle lengte van de brug staan in grote neonletters de woorden: HUIZEN, WIND, DE STROOM, DE VERTE, DE UTOPIE, INDONESIAË, BOTEN, DE ZEE en BLAUWE LUCHT. Het werk was onderdeel van de internationale beeldtentoonstelling Sonsbeek '93 en werd na afloop door de gemeente aangekocht.

56

EXODUS-monument (2010) herinnert aan de exodus van duizenden inwoners van Elden, Arnhem en Huissen. De stalen plaat symboliseert de hardheid van de oorlog. De ijzeren staanders zijn gemaakt van het smalspoor van de steenfabriek, waar velen overnachtten voordat ze konden oversteken. De bakstenen symboliseren de wederopbouw. De drie basaltstenen staan voor de drie mannen die de vluchtelingen hielpen en dat met de dood moesten bekopen. In de stalen plaat is een uitgebreide tekst gestanst. Het monument is een idee van Huissenaar Martien van Hemmen. Op de oude RK-begraafplaats in Huissen staat een gedenksteen met de namen van de drie omgekomen Huissenaren.

We draaien met de weg mee naar links, dit is de Meginhardweg, en aan je rechterhand zie je nu de grondwerkzaamheden die verband houden met de bouw van een aantal woningen in Meinerswijk. In de volgende bocht zie je aan de linkerzijde een paar oude boerderijen uit het begin van de 20e eeuw. We blijven deze weg gewoon volgen en na ruim een kilometer zie je aan de linkerkant een ongeveer drie meter hoog en vijf meter breed roestbruin voorwerp met een soort bestrating ervoor.

De weg vervolgens doemt op een gegeven moment links van de weg een stukje industriële geschiedenis op, een steenfabriek. Maar deze heeft tegenwoordig een totaal andere functie. Voordat deze steenfabriek (een vlamoven) hier was, werden er ook al stenen gebakken op deze plek. Dat gebeurde in een zgn. veldoven. Feitelijk was dat niets anders dan twee dikke muren waartussen de gevormde en gedroogde stenen werden opgestapeld. Daartussen werd met turf het vuur aangestoken en via openingen in de dikke muren kon de turf bijgevuld worden.

Locatie: Meinerswijk

Locatie: Meginhardweg 53

57 →

Tankkazemat (2017) staat in Meinerswijk en is in cortenstaal uitgevoerd. Het toont de binnenzijde van een Shermantank met al zijn gebruiksfuncties. De gemeente Arnhem gaf als opdracht voor dit werk mee: 'Het inzichtelijk maken van cultureel erfgoed'. In dit terrein werd tijdens de Koude Oorlog een aantal Shermantanks in beton gegoten. Ze dienden om de vijand uit het oosten af te schrikken. Het kunstwerk is gemaakt door Ewoud Groenendijk.

58 →

Steenfabriek Elden bestaat in de basis al vanaf 1874, maar heeft in 1928 in opdracht van J.M.J. Terwindt een moderne vlamoven gekregen. Steenfabriek Elden is nog de enige van de drie steenfabrieken die in Meinerswijk hebben gestaan. De naastgelegen Steenfabriek De Gallantijnse Waard is in 1975 gesloopt en Steenfabriek Meinerswijk, gelegen bij De Praets, is in 1986 gesloopt. Steenfabriek Elden sloot in 1982 haar deuren, maar werd niet gesloopt. Na jaren leegstand had eigenaar Gemeente Arnhem in de jaren 90 de schoorsteen getopt en in 2012 de fabriek al deels laten renoveren. In 2015 werd het pand verkocht aan BOEI, een bedrijf dat o.a. gespecialiseerd is in het herbestemmen van industrieel erfgoed. Zij verkochten het pand in 2020 aan de initiatiefnemers van de LEEFFabriek, dat in 2024 haar deuren opende. De nieuwe eigenaren hebben het pand, inmiddels een gemeentelijk monument, met behoud van historische waarden getransformeerd tot een vergader- en trainingslocatie middenin natuurgebied Meinerswijk.

We volgen de weg verder en na de bocht zien we schuin rechts voor ons een tweede doorlaatbrug. Maar bij de afslag rechts daar naartoe gaan we eerst nog even rechtdoor. We zien dan al snel aan onze rechterhand een oude gevechtskoepel, een kazemat.

Iets verderop ligt nog een kazemat, in totaal liggen er zelfs vier van deze kazematten in Meinerswijk. Als we nu tussen deze twee kazematten doorkijken zien we een vrij grote open ruimte met schanskorven. Die schanskorven zijn de visualisatie van het Castellum Meinerswijk.

Locatie: Meinerswijk

Locatie: Meinerswijk

59

Kazemat (1e helft jaren 50) is een in beton gegoten gevechtskoepel die onderdeel was van de IJssellinie, een verdedigingslinie tijdens de Koude Oorlog. Die IJssellinie voorzag erin dat, in geval van dreiging van een Russische invasie, een groot gebied tussen Nijmegen en Kampen onder water kon worden gezet. Op strategische punten langs deze linie waren kazematten geplaatst. Dit waren permanent bemande gevechtsbunkers die voorzien waren van luchtdoelgeschut en mitrailleurs. Deze bunkers bestonden uit versleten Amerikaanse Sherman tanks waar beton omheen werd gegoten. Alleen de koepel stak boven het beton uit en kon gedraaid worden. In 1964 werd de IJssellinie opgeheven en werd de NAVO-verdedigingslinie verplaatst naar de grens met Oost-Duitsland. Maar in het landschap bleven meerdere van deze kazematten staan. In de wijk Klingelbeek e.o. staan er ook nog een paar.

60

Castellum Meinerswijk is tussen eind jaren 70 en begin jaren 90 ontdekt bij opgravingen door archeologen in het gebied. Het castellum, een Romeins militair fort, is circa 2.000 jaar geleden hier gebouwd en was een onderdeel van de zgn. Limes, de grens van het Romeinse rijk. De plek waar het castellum destijds heeft gelegen is gevisualiseerd en is aangemerkt als een rijksmonument. De visualisatie zelf is een ontwerp van MARC, DaF-architecten en LANDLAB.

De avonturiers onder ons kunnen nog een eindje verder op dit pad langs de kazematten. Bij vochtig of nat weer is dit op een deel van dit pad nauwelijks te doen, bij droog weer moet je ook erg goed uitkijken. Het slingerende pad volgend, kom je op een gegeven moment bij een hekje. Daar moet je door en het lastige pad verder volgen. Je wordt uiteindelijk beloond met prachtige uitzichten vanuit een vogelkijkhut.

We gaan weer terug richting de kazematten en gaan dan richting de tweede doorlaatbrug, die we kort hiervoor zagen.

Locatie: Meinerswijk

Locatie: Meinerswijk

61

Kijkhuis (2005) is geplaatst ter vervanging van de afgebrande oude vogelkijkhut. De nieuwe vogelkijkhut drijft op het water, en valt dus droog bij laag water, en is gemaakt van cortenstaal. Het ontwerp is van VdVdV Ontwerpers. De vogelkijkhut is een favoriete plek voor vogelaars, maar jammer genoeg ook voor hangjongeren. Ze kunnen het niet laten om de buitenwanden te voorzien van lelijke graffiti en aan de binnenkant wordt door hen regelmatig een vuurtje gestookt. Vele partijen hebben de vogelkijkhut mogelijk gemaakt, waaronder de Historische Kring Elden.

62

Doorlaatbrug Meinerswijk (1966) is van een veel latere datum dan de doorlaatbrug die verderop bij Stadsblokken ligt (zie routenummer 52). En toch is ook de door N.V. Bruil Arnhem ontworpen doorlaatbrug Meinerswijk een rijksmonument. Maar dat is eigenlijk een vergissing, omdat men tot eind jaren 90 heeft gedacht dat ook deze doorlaatbrug uit de jaren 30 stamt. Ook is wel eens gedacht dat deze doorlaatbrug een onderdeel was van de IJssellinie. Maar ook dat is niet correct, de brug is immers gebouwd na de ontmanteling van de IJssellinie. Wel is er tussen de Drielsedijk en de doorlaatbrug nog een inlaatsluis die onderdeel uitmaakte van de IJssellinie. De doorlaatbrug Meinerswijk heeft 40 in hoogte verstelbare metalen schuiven van elk ruim twee ton en slechts voetgangers en fietsers kunnen over de brug. In het 'wegdek' op de brug ligt ook een letterlijk smal spoor. Dat was bedoeld voor een lierwagen, die in voorkomend geval de metalen schuiven kon ophalen of laten zakken. Die lierwagen is er nog steeds en staat netjes 'geparkeerd' in het 'huisje' dat aan het andere uiteinde op de doorlaatbrug staat.

We verlaten nu Meinerswijk en gaan via het pad en hek rechts de Drielsedijk op. We steken de dijk schuin links over, kijk goed uit, en gaan er aan de andere kant weer direct af. Dit is het Hannesstraatje. Na ongeveer 50 meter nemen we links het pad, met rechts en links volkstuinjes. We houden zoveel mogelijk links aan. Iets verderop gaat het pad over in een licht stijgend onverhard pad, waarna we rechts afslaan. We houden weer zoveel mogelijk links aan en komen dan uit aan de rand van een privéterrein. Dat passeren we rechts waarna je iets verder, links omhooggaand, uitkomt bij een breed fietspad. Daar gaan we linksaf en gaan we zo direct rechtsaf. Maar eerst steken we even de weg over. Daar is een langgerekte heuvel waar op het hoogste punt, direct achter de bomen, een herinneringssteen ligt. Via de hellingen rechts of links ervan kun je er komen.

We gingen hier dus rechtsaf. We gaan nu richting Park Westerveld.

Park Westerveld ligt in Arnhem-Zuid aan de Drielsedijk. Oorspronkelijk was het park een landgoed, dat in het midden van de 18e eeuw, na een dijkdoorbraak, was aangelegd door de familie Tulleken. Via uithuwelijking kwam het landgoed in 1835 in het bezit van de familie Van Voorst tot Voorst, die er tot 1931 heeft gewoond. Eind 1944 werd het landhuis, op dat moment in gebruik als commandopost van een Duitse eenheid, verwoest door een bombardement van de geallieerden. Het landhuis werd na de oorlog niet meer opgebouwd, er kwam een boerderij voor terug. Sinds 1970 is het gebied in bezit van de gemeente Arnhem, die het ontwikkelde tot een park, dat in 1976 werd geopend voor publiek.

Locatie: Drielsedijk

Locatie: Park Westerveld

63

Ontzanding Meinerswijk (1995) ligt aan de rand van Meinerswijk, aan het begin van de Drielsedijk. Op de grote zwerfkei met een doorsnede van ongeveer twee meter is een bronzen plaquette bevestigd met in reliëf een plattegrond van Meinerswijk. In het Nederlands en Engels staan daarop de woorden oerkracht, bronnen, wildernis en vrijheid. De zwerfkei herinnert aan de laatste ontzanding in 1995.

In 2001 werd het park grondig opgeknapt en in 2009 werd het park aangewezen als gemeentelijk monument. Bij binnenkomst van het park vanaf de Drielsedijk is links een grasveld. Aan de rand daarvan is een plek met wat lage beukenstruiken. Die beukenhaag is in 2020 aangeplant en geeft de contouren aan van het tijdens WOII in 1944 verwoeste Huize Westerveld.

We gingen dus, van het fietspad van zonet komend, rechtsaf de Drielsedijk op. De weg draait naar links en naar rechts en rechts van je heb je op een gegeven moment een mooi zicht op de Kolk van Westerveld. Kort daarna nemen we het grindpad rechts en gaan Park Westerveld daadwerkelijk in.

Fietsen is hier niet toegestaan.

We volgen het pad, dat als geasfalteerd pad naar links draait. Al snel zie je nu aan de rechterkant een boerderij met rode deur- en raamluiken.

We lopen nu verder om het grasveld heen richting de buste die recht tegenover de boerderij met rode deur- en raamluiken staat. Dat betekent dat we al snel het geasfalteerde pad verlaten en het grindpad naar links nemen.

Als je op dit punt rechtdoor was gegaan, dus het geasfalteerde pad wel had gevolgd, was je in het Perenlaantje terecht gekomen. Dat laantje heeft de naamgeving te danken aan de circa tachtig verschillende perenrassen die aan beide zijden van het laantje staan. Het kweken ervan was een liefhebberij van Walter baron van Voorst tot Voorst en van elk perenras heeft hij ergens in de tweede helft van de 19e eeuw twee boompjes laten aanplanten.

Maar wij gingen dus naar de buste aan de andere kant van het grasveld.

Locatie: Drielsedijk 7

Locatie: Park Westerveld

64

Gevelsteen herrijzende leeuw (1947) bevindt zich boven de rode openslaande deuren van de wederopbouwboerderij Drielsedijk 7. Het is een afbeelding van een uit het vuur herrijzende leeuw met daarboven het jaartal 1947. Vlakbij de plek waar de boerderij staat stond Huize Westerveld dat tijdens WOII zwaar werd getroffen en niet meer werd opgebouwd. Nederland had na afloop van WOII veel behoefte aan het herstel van boerenbedrijven. Voor de coördinatie hiervan werd al kort na aanvang van de oorlog door de Rijksoverheid het Bureau Wederopbouw Boerderijen (BWB) opgericht. De honderden vanuit dit bureau gebouwde wederopbouwboerderijen werden gebouwd in de stijl van de Delftse School. De boerderijen zijn sober en doelmatig gebouwd en de uiterlijke vormgeving moest aansluiten bij de architectonische tradities in de betreffende regio. De gevelsteen met herrijzende leeuw is afkomstig uit de N.V. Fabrik van Brouwer's Aardewerk en de boerderij, een gemeentelijk monument, is een ontwerp van architect W.J. Gerretsen.

65

Buste Walter baron van Voorst tot Voorst (2018) staat in Park Westerveld in de cultuurtuin achter de boerderij aan de Drielsedijk. De buste op een metalen sokkel is een kopie van een buste uit 1921 die destijds werd gemaakt door Irma van Rappard (1882-1962). De kopiebuste is een geschenk van de nazaten van de baron. De sokkel is gemaakt door E. Pietersen.

We lopen verder om het grasveld heen en gaan via het grindpad waarmee we het park zijn binnengekomen ook weer terug naar de Drielsedijk. Bij aankomst op de Drielsedijk slaan we rechtsaf. We volgen de Drielsedijk en zien aan de linkerkant Park Het Griet en Het Hoefijzer (zie de inleiding). Op naar Park Immerloo.

Park Immerloo, het eerste stadspark van Arnhem-Zuid, ligt op de grens tussen Arnhem en Huissen en is tussen 1969 en 1972 aangelegd. De naam Immerloo komt van een boerderij genaamd Jammerloo, waar vroeger de waardman woonde, de rentmeester van de landeigenaar. Het park fungeert als een groene buffer tussen de Arnhemse wijk Vredenburg en de Arnhemse buurten Immerloo en het Duifje. De noordgrens wordt gevormd door de Immerlooplas, deze plas

Bij de daaropvolgende vijf-splitsing gaan we min of meer rechtdoor en komen uit op de Huissensedijk. Verderop kom je dan vanzelf bij de kruising met de voorrangsweg Brinksestraat, waar wij linksaf slaan en over het viaduct met de N325 gaan. Direct over het viaduct gaan we naar rechts en meteen naar links en gaan verder op de Huissensedijk, richting Park Immerloo. Na ongeveer twee km zie je recht voor je een grote zendmast staan. Bij de splitsing kort daarvoor houden we links aan, we blijven dus op de dijk rijden. Links zie je nu de Arnhemse buurt Holthuizen en rechts het begin van Huissen. Een paar honderd meter verderop nemen we de tweede afslag links, deze is niet geasfalteerd, en zien direct een opvallend kunstwerk bestaande uit drie delen.

Locatie: Park Immerloo

Locatie: Park Immerloo

is in het verleden ontstaan door afgraving voor de baksteenproductie van de Malburgse steenfabriek van Terwindt. Door de aanleg van de Pleijweg in het midden van de jaren 80 werd die plas in tweeën gedeeld, waardoor er nu twee Immerlooplussen zijn. De zuidgrens van Park Immerloo wordt gevormd door de Huissensedijk. Naast een bufferfunctie tussen de stedelijke bebouwing van Arnhem en Huissen heeft het park ook een duidelijke recreatieve functie en met enige regelmaat vinden er op het grote grasveld aan de rand van de Huissensedijk activiteiten plaats. In 2015 is er in het park een gedichtenroute uitgezet, het zgn. Poëziepad. Het bestond uit twaalf hardhouten boomstronken met schuin afgeplatte bovenkanten waarop een gedicht stond. In de loop der tijd zijn alle gedichten verloren gegaan, waarvan negen door weersinvloeden, twee door vernieling en een van brons door diefstal.

Zonnepoort (1980) is een door Marius van Beek gemaakte beeldengroep die uit drie delen bestaat en vlak bij de Huissensedijk staat. Het grootste deel is een poort die ongeveer 2,5 meter hoog is. Op de buitenzijden van die poort staan reliëfs met afbeeldingen van de Prometheusmythe. Een paar meter daarvoor steekt een rechthoekig, gepolijst rood blok graniet schuin in het gras. Dit is de spiegel. Iets verderop staat het derde element, het vizier, dat uit twee dicht bij elkaar staande, puntig toelopende blokken steen bestaat. Als je achter deze blokken gaat staan, heeft men de beide andere elementen van de groep in het vizier. Op drie momenten in het jaar gebeurt er iets bijzonders met het kunstwerk. Op 21 maart en 21 september kan men de zon in de poort zien opgaan, en op 21 juni 12.00 uur wordt de poort in de rode spiegelende steen weerkaatst.

We verlaten Arnhem-Zuid en gaan naar de wijk Presikhaaf, heel specifiek Park Presikhaaf.

Park Presikhaaf is het zuidelijke deel van het voormalige Landgoed Presikhaaf en ligt grofweg tussen de spoorlijn Arnhem-Zutphen en winkelcentrum Presikhaaf. Het park ligt op de grens van de stuwwal en de polder. De grens wordt grofweg gevormd door de Ruitenberglaan. Het voormalige Landgoed Presikhaaf heeft een oude geschiedenis en is door de in 1865 aangelegde spoorlijn Arnhem-Zutphen in tweeën gedeeld. In 1930 is het gehele landgoed door de gemeente Arnhem aangekocht, het noordelijke deel is Park Sacré Coeur. Het landhuis van het voormalige landgoed, ook wel het Witte Huis genoemd, werd vanaf 1894 gebruikt voor verpleging. Later was er op initiatief van Arnheems oud-burgemeester S.J.R.

Locatie: Park Presikhaaf

de Monchy het opleidingsinstituut Esperanto in gevestigd. Na een brand in 1974 werd het landhuis gesloopt. Aan de rand van het park ligt de Arnhemse campus van Hogeschool Arnhem-Nijmegen. Ten noorden van het park ligt Natuurcentrum Arnhem en sinds 1981 is er ook een heemtuin aangelegd waarin 12 verschillende Gelderse landschappen zijn nagebootst. Het park zelf is in de 2e helft van de jaren 50 aangelegd en is ongeveer 26 ha groot. Vanaf het eerdergenoemde Park Sacré Coeur loopt er een sprengbeek door de heemtuin en mondt uit in de grote vijver van Park Presikhaaf. Rond 2005 heeft er een grote herinrichting plaatsgevonden en in 2007 werd het perk heropend. De ongeveer 130 meter lange voetbrug over de IJssellaan werd in 1970 in gebruik genomen en daardoor werd het park in één klap veel toegankelijker voor een groot deel van de bevolking van de wijk. Het ontwerp van deze voetbrug is van de Civieltechnische afdeling van de gemeente Arnhem en werd uitgevoerd door het bedrijf Nationale Staal- en Aluminiumindustrie uit De Steeg. In 2025 heeft deze voetbrug een grote renovatie ondergaan.

We volgen de Huissensedijk en nemen de eerste afslag links, de Oude Huissenseweg. Iets verder nemen we rechts het tunneltje, waarna we weer iets verder onder de N325 doorgaan en het tweerichtingsfietspad rechtdoor volgen. We draaien nu vanzelf de Andrej Sacharovbrug (Pleijbrug) op. Aan de andere kant van de brug steken we bij de verkeerslichten rechtdoor over en gaan bij de T-splitsing linksaf en het tunneltje onderdoor. We volgen het tweerichtingsfietspad bijna twee km tot aan de verkeerslichten. Daar slaan we rechtsaf, gaan onder een viaduct door en steken bij de volgende verkeerslichten naar links over en aan de overkant meteen naar rechts en meteen weer naar links. Dit is de Maaslaan en aan het eind volgen we het rode tweerichtingsfietspad naar rechts. Verderop steken we rechtdoor over en na een paar honderd meter zie je links de Heemtuin, tegenover de fietsenstalling van Stadsboerderij Presikhaaf. Als je de heemtuin betreedt zie je achterin een 'ruïne'.

Locatie: Ruitenberglaan 4

De Ruïne is in 2008 opgebouwd met stenen van een uit 1838 daterende oude schuur, afkomstig van het erf van Stadsboerderij 'De Korenmaat' aan de Marius van Beeklaan 5 in Arnhem-Zuid. Deze boerderij is onderdeel van Natuurcentrum Arnhem, net zoals de Heemtuin waarin de ruïne ligt. Bij de 'bouw' van de ruïne is veel materiaal hergebruikt, niet alleen de stenen maar ook de mortel en allerlei puinresten. De ruïne bevindt zich op het hoogste punt van de Heemtuin en bestaat uit een ruwe dikke bakstenen muur van ongelijke hoogten met daarin twee halfronde vensteropeningen en een rond poortje. In de muur is zoveel mogelijk reliëf aangebracht, zodat kieren en randen een mooi hechtingspunt zijn voor muurplantjes en ook zorgen voor de nodige schaduw en vocht. In de loop der jaren is de ruïne er alleen maar mooier op geworden.

We verlaten de Heemtuin op dezelfde manier als we gekomen zijn en nemen er tegenover het pad en gaan het ongeveer 26 ha grote Park Presikhaaf in.

We gaan in het park zes objecten bekijken, te beginnen bij een herbouwd NS-stationnetje, het T-Huis. We volgen het pad en nemen de derde afsplitsing naar links. We komen nu vanzelf uit bij het terras van het genoemde T-Huis.

We verlaten het T-Huis via het pad direct voor het T-Huis en gaan bijna meteen een bruggetje over. Daarna nemen we het pad naar rechts. We gaan nu naar een langwerpige vijver recht voor ons. Rechts hebben we nu een mooi uitzicht op het opvallende schoolgebouw van Leerpark Presikhaaf. Ook aan die rechterkant zie je, iets naar links, een paar soort krukjes waarover later meer. We gaan verder naar de langwerpige vijver en gaan richting de waterkant. Langs die vijver is een circa 400 meter lang wandelpad aangelegd, ook wel boulevard of promenade genoemd, met een verlichting bestaande uit 12 lichtzuilen. Die lichtzuilen dateren uit 2012 en geven, als ze het doen, 's avonds gekleurd licht. Onderdeel van die promenade is ook een pergola, waar we onderdoor gaan. Uit die pergola komend, zien we rechts de uit 1970 daterende voetbrug. Maar onze aandacht gaat vooral uit naar de vier hoofden rechts die boven het water uitsteken.

Locatie: Park Presikhaaf

Locatie: Park Presikhaaf

68

T-Huis Presikhaaf dateert in de basis uit 1954 en was voorheen de achterzijde aan de Amsterdamseweg, de zgn. Sonsbeekzijde, van het voormalige Arnhemse NS-station. Dat station dateerde eveneens uit 1954 en beide wederopbouwgebouwen waren een ontwerp van architect H.G.J. Schelling. Door uitbreiding van het NS-station Arnhem, tegenwoordig Arnhem CS, moest ook het kleine station aan de Amsterdamseweg gesloopt worden. Dat gebeurde in 2010, maar gelukkig werd het daarna herbouwd in Park Presikhaaf, waar het gebouwtje sinds 2012 dienstdoet als lunchgelegenheid. SIZA Arnhem is de uitbater van de locatie. Bij de inrichting destijds is de Arnhemse ontwerper Ruud-Jan Kokke gevraagd om een interieurplan te maken. Het resultaat daarvan, Kokke noemt het Kokke X Siza, is een interieurlijn van meubels en accessoires die met nauwe betrokkenheid van cliënten van SIZA Arnhem tot stand is gebracht.

69

Sitting Leaders (2008) staat in de vijver aan de rand van Park Presikhaaf bij de IJssellaan. Het kunstwerk van de Spaanse kunstenaar Fernando Sanchez Castillo was onderdeel van Sonsbeek 2008. Het kunstwerk bestaat uit vier hoofden (Stalin, Franco, Lodewijk XIV en een anoniem staatshoofd) die elkaar met vergankelijke water-woorden bespuwen. Het is een ironische voorstelling die aanleiding geeft de ernst van de politiek in twijfel te trekken en erom te lachen.

We vervolgen nu onze weg op de promenade tot het eind, waar we links een skatebaan zien met daarachter een industrieel vormgegeven kubus.

Je bent nu aan de uiterste oostgrens van Park Presikhaaf, maar we verlaten het nog niet. We nemen het pad achter de kubus links afslaand en nemen na ongeveer 250 meter het tweede pad rechts. Dit pad slingert een beetje en na ongeveer 150 meter, kort voor een T-splitsing naar links en na wat struiken rechts, stoppen we even. We komen hier direct weer terug, maar eerst gaan we de eerdergenoemde krukjes bekijken en ook nog een paar fantasie-speeltoestellen. Direct na die struiken lopen we naar rechts het veld in en zie je al snel links weer een paar van die vreemde krukjes staan.

Locatie: Park Presikhaaf

Locatie: Park Presikhaaf

70

Chuck-a-Luck (2012) is een mobiele kubus van vijf bij vijf meter die als podium in de wijk gebruikt kan worden. Het podium annex kubus kan gekanteld worden en biedt daardoor verschillende gebruiksmogelijkheden: van buitenbioscoop tot dansvloer en van voetbalparcours tot zeepkist. Het was de bedoeling dat de door architectencollectief Raumlabor Berlin ontworpen kubus door de wijk zou 'rollen', maar daar is het niet van gekomen. Inmiddels is de kubus ook een geliefd object voor graffitikunstenaars. Het project is gerealiseerd door cultuurscout Presikhaaf, Motel Spatie en Kunstbedrijf Arnhem.

71

Zitmeubilair (2008) is een serie van drie verschillende zitelementen die in Park Presikhaaf staat. De door IPV Delft ontworpen serie zitelementen bestaat uit twee verschillende banken, een met leuning en een zonder leuning, en een stoeltje of beter gezegd krukje. Dit krukje, waarvan er meerdere her en der door het park verspreid staan, is het meest opvallend. Het bestaat uit een eenvoudig stalen frame met wat scheefstaande stalen poten en een houten lattenblad dat min of meer is ingelegd. Deze krukjes staan in groepjes van twee of drie of soms zelfs wel van een stuk of zeven in het park en vooral de grotere groepjes worden regelmatig gebruikt als barbecueplek met de barbecue in hun midden.

Tegenover deze krukjes is een speelveldje met een paar fantasie-speeltoestellen. Maar daar zijn er meer van. Daarvoor lopen we tussen de krukjes en de speeltoestellen door en komen bij een wiebelbruggetje. Aan de andere kant van dat wiebelbruggetje zie je vanzelf nog meer fantasie-speeltoestellen.

Nu gaan we terug naar de plek waar we net het veld zijn ingelopen. We gaan, het pad naar rechts volgend, verder en al snel zie je aan de linkerkant van het pad drie natuurstenen beelden.

Locatie: Park Presikhaaf

Locatie: Park Presikhaaf

72

Sprookjesboom (2007) bestaat uit een bewerkte eikenboom. De boom was al jaren dood en werd na de kap rechtop gezet en verankerd. De boom is daarna door boomkunstenaar Gert-Jan van Dunnewold over de hele lengte bewerkt en getransformeerd tot een totempaal. Dunnewold heeft het samen met Jeroen Compagne in opdracht van de gemeente Arnhem gemaakt. Elders in het park staat soortgelijk werk.

73

Pietre in Olanda / Stenen in Nederland (1986) behoort tot een serie beelden die op drie plaatsen in Arnhem staan. In Park Presikhaaf bestaat het kunstwerk uit drie rechtopstaande ruwe stenen met horizontale strepen. In een van de drie stenen is de helft van een gezicht te zien. Het tweede beeld staat op de Schelmseweg en het derde beeld staat op de Amsterdamseweg. De beelden zijn een verlaafte geschenk voor het 750-jarig bestaan van Arnhem in 1983. Ze werden geschonken door de Arnhemse Sardijnse vereniging Circolo Sardo Amici Mediterranei als dank voor de verleende gastvrijheid in het verleden van de Arnhemse bevolking aan de buitenlandse gastarbeiders uit Sardinië (Italië). De door Pinuccio Sciola gemaakte beelden zijn van natuursteen uit Sardinië.

Het pad weer verder volgend, kom je uit op de Ruitenberglaan waar we, naar rechts afslaand, Park Presikhaaf verlaten en richting Park Sacré Coeur gaan. Dit park is eigendom van stichting Attent (waartoe ook Regina Pacis behoort).

Park Sacré Coeur bevindt zich op het noordelijke deel van het voormalige Landgoed Presikhaaf. In 1865 spleet de spoorlijn Arnhem-Zutphen het landgoed in tweeën, het zuidelijke deel is het huidige Park Presikhaaf. In 1882 werd het wandelpark aangelegd als onderdeel van de Vogel- en Plantentuin aan de Velperweg. Ook werd er toen een groot hotel gebouwd, hotel Garne, dat wellicht een van de meest imposante gebouwen ooit van Arnhem is geweest. Op het circa negen ha grote terrein, met fraaie beplantingen en voliëres, kon men diverse sporten beoefenen, wandelen in de fraaie in landschappelijke stijl aangelegde tuinen en vonden

Het pad weer verder volgend kom je uit op de Ruitenberglaan waar we naar rechts afslaand Park Presikhaaf verlaten en richting Park Sacré Coeur gaan. Links en iets verder ook rechts zijn de locaties van de HAN (Hogeschool Arnhem-Nijmegen). We volgen het brede fietspad en draaien met de bocht mee naar links.

Verderop draaien we niet met het fietspad mee (we steken dus niet de weg over), maar lopen links van de weg tegen het verkeer in. De reden is dat we direct na de spoorwegovergang linksaf Park Sacré Coeur ingaan. In het park is fietsen verboden. In het park negeren we het bruggetje links en houden we bij de eerste splitsing van paden rechts aan en komen met een grote bocht en ná een bruggetje bij een waterpartij aan de rechterkant. Aan de rand hiervan ligt een zwerfkei met de woorden 'Sawah Belanda' in een aangelegd rijstveld en er rond omheen liggen granieten 'bladzijden'.

Locatie: Park Sacré Coeur

Locatie: Park Sacré Coeur

culturele activiteiten plaats. In 1894 werd de exploitatie wegens tegenvallende belangstelling gestaakt, waarna het complex in gebruik was als o.a. sanatorium en katholiek pensionaat voor meisjes, inclusief een kloostergedeelte voor de 40 zusters van de Stichting van het Heilig Hart (Sacré Coeur). Tijdens WOII werd het complex door de Duitse bezetter opgeëist om er vrouwelijk militair personeel te vestigen, kort na de bevrijding is het hoofdgebouw een paar maanden gebruikt als Arnheems stadshuis. In 1974 werd het complex gesloopt en verrees er een modern verpleeghuis genaamd Regina Pacis. Dat is inmiddels ook alweer gesloopt en heeft rond 2011 plaatsgemaakt voor een nieuw modern pand van zorgcentrum Regina Pacis. Een groot deel van de 19e eeuwse landschappelijke parktuin, waarin zich ook nog winterverblijfplaatsen van de grootoorvleermuis bevinden, bleef intact. Het park is eigendom van stichting Attent (waar Regina Pacis onderdeel van is) en wordt sinds 1979 beheerd door de gemeente Arnhem, die het park (inmiddels een gemeentelijk monument) in erfpacht heeft voor een periode van 50 jaar.

Sawah Belanda (2006) is een monument bestaande uit een aangelegd rijstveld, een zwerfkei met daarop de naam van het kunstwerk en zeven grote granieten 'bladzijden' rondom het rijstveld. Op die granieten 'bladzijden' flarden van vertellingen uit de mond van Nederlands-Indische mensen over gebeurtenissen die zij tijdens de oorlog meemaakten, de Bersiap-periode, en de integratie in de Nederlandse samenleving. Het kunstwerk is gemaakt door beeldend kunstenaar Joyce Bloem in samenwerking met haar zus, schrijver en dichter Marion Bloem.

We gaan met de klok mee rondom de waterpartij, onderweg zie je dan meerdere van die granieten 'bladzijden', en gaan ruim halverwege de ronding naar links het parkeerterrein van zorgcentrum Regina Pacis op. Links achterin verlaten we via een hek met hekpalen Park Sacré Coeur. Voordat we hier naar rechts gaan naar de oversteek van de weg, nemen we eerst even het voetpad direct links. Daar gaan we naar het 'bruggetje' over de Beek op de Paasberg. Die naam is ook te lezen in de reling van het bruggetje. Extra leuk zijn ook de teksten in het pad over het bruggetje zelf.

We gaan nu iets terug en steken iets voorbij de uitgang van Park Sacré Coeur bij de oversteek de weg over. Daar slaan we linksaf.

Hier eindigt het tweede deel van de route. Als je hier de grote weg een kleine drie km min of meer alsmear rechtdoor fietst, kom je uit bij Musis Sacrum, het beginpunt van deze route. Maar dan mis je wel Park Angerenstein, Park Klarenbeek, Hoogte 80 en Park Sonsbeek.

Hier begint dus het derde deel van de route. En dat is zeer de moeite waard. We gingen hier dus linksaf en aan je rechterhand zie je nu Landgoed Rennen Enk, een zorglocatie van de Drie Gasthuizen Groep. Kort daarna slaan we rechtsaf en nemen dan de tweede afslag rechts, dus niet de afslag naar Landgoed Rennen Enk.

Locatie: Velperweg 158

Locatie: Park Angerenstein

75

Bruggetjes Beek op de Paasberg (2025) is een uitvloeisel van de herinrichting van de Velperweg. Het idee en de vormgeving van de beekkruisingen met bijzondere bruggetjes is van Ruud-Jan Kokke. En op zijn verzoek heeft Arnhems stadsdichter Jesse Laport de teksten 'vanuit het groen in het park stroom ik afwaarts volg jouw pad als ik het mijne, samen weer voorwaarts' en 'hoe leven, als water soms, gevormd wordt door haar pad, tegelijkertijd vormt wat zij passeert.' geschreven die in deze bruggetjes zijn te zien. Deze beekkruising is onderdeel van het project 'Park Beek-op-de-Paasberg' en als het goed is komen er nog een aantal van dit soort bruggetjes over de Beek op de Paasberg. Deze beek begint in de Geitenkamp en loopt via de buurt Paasberg, Park Angerenstein, Park Sacré Coeur en langs winkelcentrum Presikhaaf verder richting de IJssel.

76

We gaan via het toegangshek Park Angerenstein in. Je mag hier fietsen. Het park zelf, het voormalige landhuis en het koetshuis zijn een gemeentelijk monument. We nemen het derde pad naar rechts, dat is bij een soort kruispunt van paden, en komen dan uit bij een soort 'binnentuin' met een speelplaats, en na een klein trapje, een klaverbladvijver.

Fonteinbeeld (2015) is een moderne, kleine bronzen fontein in de klaverbladvijver van Park Angerenstein (een gemeentelijk monument). Het ontwerp is van Kaj Bras. Hij heeft het gemaakt met in het achterhoofd een verborgen tuin en een verborgen rivier waarin de ondergrondse leidingen voor de waterhuishouding tussen de vijvers zorgen. Een stapeling van hoekige stenen verwijst naar Arnhem als een verborgen stad. Het beeld is een initiatief van de Parkwerkgroep Angerenstein.

Loop vooral even een rondje in deze mooi aangelegde 'binnentuin'. We verlaten het daarna op dezelfde wijze als we gekomen zijn. We benaderen Huis Angerenstein dan vanaf de linkerkant.

Park Angerenstein ligt ten noorden van de Velperweg. De hoofdingang bevindt zich naast de ingang van Landgoed Rennen Enk (van verzorgingscentrum Insula Dei). Angerenstein dankt haar naam aan het Arnhemse geslacht Van Angeren. Huis Angerenstein dateert waarschijnlijk uit het eind van de 17e eeuw, het landgoed was toen eigendom van de fam. Huyghens. Bijna honderd jaar later zijn er uitbreidingen geweest aan zowel de linker- als rechterzijde en is er een tuinkamer toegevoegd. Ook is het park toen aangelegd met lanen, doorkijkjes, fonteinen en een waterval. Aan het eind van de 19e eeuw is het huidige koetshuis gebouwd. Vlak voor

We nemen het pad dat direct voorlangs het pand ligt, draaien iets verder vanzelf naar rechts mee, volgen na tien meter het pad naar links en verlaten dan via de zij-ingang Park Angerenstein. In het verlengde van de uitgang gaan we de Lippe Biesterfeldstraat in, waar we aan het eind linksaf De Goeijenlaan in gaan. Aan het eind daarvan gaan we schuin rechts in het verlengde de Doctor Schaeapmanlaan in. We volgen deze flink stijgende weg ongeveer 500 meter en nemen de achtste weg links, de Zaslaan. Direct na de kerk nemen we links het zandpad en komen in het gebied van Hoogte 80, waar fietsen is toegestaan. Dit kleine stadspark ligt bijna 80 meter boven NAP. Het object dat je voor je ziet heet ook Hoogte 80.

Locatie: Park Angerenstein

Locatie: Hoogte 80

77

de inval van de Duitse bezetter in 1940 verlaat de laatste particuliere eigenaar het landhuis en verkoopt het aan de gemeente Arnhem. Tijdens WOII is Huis Angerenstein het hoofdkwartier van de Beauftragte für die Provinz Gelderland van rijkscommissaris Arthur Seyss-Inquart. Na de oorlog is Rijkswaterstaat erin gehuisvest en in de jaren 60 en 70 is het in gebruik als meisjesinternaat voor sportopleidingsinstituut CIOS. Later is het landhuis nog gebruikt als atelierruimte voor Arnhemse kunstenaars en wordt het koetshuis gebruikt door het Centrum voor vakopleidingen. Op het terrein staat ook nog een gebouwtje dat door de toenmalige eigenaar in gebruik was als forellenkwekerij en later werd geëxploiteerd door de Nederlandse Heidemaatschappij. Begin jaren 60 begon op ongeveer dezelfde plek het Centrum voor Biologie Onderwijs (CBO), de voorloper van het tegenwoordige Natuurcentrum Arnhem, met een leslokaaltje en moestuintjes voor het lokale lagere onderwijs. Het hoofdgebouw is rond 2000 verbouwd tot appartementencomplex en gerestaureerd. Daarna is rond 2005 ook het park opgeknapt.

78

Hoogte 80 (1961) bestaat uit een verhoogd plateau met kinderkopjes, dat via een stel stenen traptreden bereikbaar is. Het is een ontwerp van de Arnhemse architect Cornelis Nap. Een klein deel van het plateau is ommuurd. In het midden daarvan staat een ronde stenen cilinder met marmeren plaat waarin de namen zijn gegraveerd van plaatsen die bij mooi weer in de verte te zien zijn. Hoogte 80 staat in Arnhem ook bekend als de plek waar sinds 2009 jaarlijks tijdens het Hemelvaartweekend de grasvelden rondom het eerdergenoemde verhoogde plateau zijn omgetoverd tot een laagdrempelig festivalterrein. Wat begon als een cultureel evenement gericht op de omliggende wijken, is in de loop der jaren uitgegroeid tot een populair multidisciplinair festival dat bezoekers uit heel Arnhem en omstreken trekt.

Iets lager staat een Social Sofa. Een Social Sofa is een betonnen bank die door een groep actieve wijkbewoners wordt beplakt met kleurrijke mozaïeksteentjes en fungeert als ontmoetingsplek in de wijk. In totaal staan er in Arnhem tussen de vijftien en twintig Social Sofa's.

We rijden voorlangs de Social Sofa, houden daarna rechts aan en verlaten Hoogte 80. Bijna direct is daar een kruispunt waar we via de oversteek naar rechts oversteken en daarna weer naar links oversteken. We fietsen zo'n 200 meter en, tegenover het laatste flatgebouw aan je rechterhand, steken we de weg over (kijk goed uit) en gaan we via het pad Park Klarenbeek in. In sommige delen van dit park mag je niet fietsen.

Park Klarenbeek is ontstaan vanuit een van de oudste landgoederen van Arnhem dat in de 17e eeuw eigendom was van de fam. Huyghens. Het kwam in het bezit van de gemeente aan het eind van de 19e eeuw, waarna het landgoed als park werd ingericht naar een ontwerp van H.A.C. Poortman en S. Voorhoeve. Een aantal zeer oude bomen die in 1900 zijn aangeplant herinnert hier nog aan. Op het

Locatie: Hoogte 80

Locatie: Park Klarenbeek

Social Sofa (2015) is door circa twintig vrijwilligers uit de wijken Geitenkamp en Monnikenhuizen beplakt met ongeveer 20.000 mozaïeksteentjes. Het initiatief voor de bank is ontstaan vanuit de werkgroep 'Monnikenhuizen zit goed'. Op de bank is een deel van de wijkgeschiedenis afgebeeld, het idee hiervoor was aangeleverd door de wijkbewoners. Bij de onthulling van de bank wist men nog niet zeker of de bank op de huidige plek zou blijven staan.

landgoed heeft in het verleden het klooster Monnikenhuizen gestaan. Aan het begin van de 17e eeuw was dit vervallen tot een ruïne. In de omgeving van de voormalige Arnhemse Buitenschool, die aan de zuidrand van het park ligt, liggen nog restanten van dit klooster. Landhuis Klarenbeek is aan het eind van WOII volledig verwoest. In de jaren voor WOII was er ook enige jaren 'het internaat van de kweekschool voor onderwijzeressen' in gehuisvest. Op het landgoed ligt op ongeveer 80 meter boven NAP een oude watertoren waar een restaurant in is gevestigd. Dit rijksmonument is een ontwerp uit 1925 van architect Johan van Biesen in een zakelijk expressionistische bouwtrant. Vlakbij de watertoren staat een transformatorhuisje dat tevens een rijksmonument is. Het dateert uit 1925 en heeft dezelfde kenmerken als de watertoren, met daarnaast invloeden van de Nieuwe Haagse School. Tevens bevindt zich in het park het drinkwatergebouw 'De Waterberg' uit 1884 dat aan de basis stond van het waterleidingnet in de gemeente Arnhem.

Bijna direct zie je voor je een open ruimte met in het midden ervan een stenen tafel. Maar voordat we daarheen gaan, nemen we eerst voorlangs die stenen tafel het klinkerpad naar links. Op een gegeven moment zie je nu aan je rechterhand de Van Heemstrabank.

We gaan nu terug om de stenen tafel te bekijken.

Locatie: Park Klarenbeek

Locatie: Park Klarenbeek

80

Van Heemstrabank (1962) is geplaatst ter nagedachtenis aan mr. S. baron van Heemstra, commissaris der Koningin van Gelderland. Hij had zich tussen 1925-1945 ingezet voor behoud van het Gelderse natuurschoon. De bank is gemeentelijk monument en is een ontwerp van de Arnhemse architect Cornelis Nap.

81

De Steenen Tafel (2e helft 19e eeuw) is een omgekeerde grafsteen, afkomstig uit het Kartuizerklooster Monnikenhuizen. De grafsteen dateert uit de 16e eeuw en is in de 2e helft van de 19e eeuw als attractie geplaatst. Lokale kranten uit die periode maakten er al melding van en het was toen ook al de plek waar vele toeristen kwamen om van het uitzicht te genieten. In de tafelrand zijn op diverse plekken onherkenbare namen gebeiteld.

In het verlengde van het klinkerpad waar we net vandaag kwamen, gaan we voorlangs de stenen tafel rechtdoor. We volgen dat pad totdat we aan onze rechterhand een bakstenen cilinder zien, afgedekt met een betonnen plaat met daarin gegraveerde plaatsnamen en bijbehorende afstanden. Achter die cilinder staat een honderd jaar oude watertoren.

Links voor de watertoren nemen we het pad en bij de volgende T-splitsing gaan we linksaf het grindpad op. Geniet op dit pad vooral van het uitzicht aan de rechterkant, terwijl je aan de linkerkant de achterkant van de watertoren ziet. Iets verderop staat aan de linkerkant van het grindpad een houten beeld.

Locatie: Weg achter Het Bos 1

Locatie: Park Klarenbeek

82

Watertoren De Steenen Tafel (1926) is een ontwerp van stadarchitect Johan van Biesen in een zakelijk expressionistische stijl. De ruim twintig meter hoge watertoren, een rijksmonument, plus de locatie op een hoogte van 80 meter boven NAP zorgden voor voldoende waterdruk om de omliggende bebouwing van water te voorzien. De naam 'Steenen Tafel' is ontleend aan de nabijgelegen als tafel gebruikte grafsteen die afkomstig is uit het (verdwenen) Kartuizerklooster Monnikenhuizen. Op de begane grond van de watertoren werd in augustus 1926 het oorspronkelijke café-restaurant met dakterras geopend, destijds verhuurd aan P. Stijnman, die tevens de Theeschenkerij in Park Sonsbeek beheerde. Sinds 2010 is de watertoren buiten functie. Nadat jaren op de begane grond restaurant De Steenen Tafel was gehuisvest, is die plek in voorjaar 2025 ingenomen door restaurant Bloem. Het is de bedoeling dat in najaar 2026 in de watertoren zelf zes hotelkamers worden gesitueerd.

83

Monnik (rond 2002) wordt door iedereen die erlangs loopt gefotografeerd. Volgens maker Dennis Raamsteeboers is het een verwijzing naar Monnikenhuizen en het Kartuizerklooster dat ongeveer hier in het verleden heeft gestaan. In het onderste deel van het houten beeld staat de tekst 'Monnikenhuizen 1342–1572'. Het klooster Monnikenhuizen dateert uit 1342 en in 1572 trokken de monniken zich vanwege rondtrekkende plunders terug binnen de stadsmuren van Arnhem. Het klooster zelf is rond 1600 afgebroken. Het weer laat duidelijk zijn sporen achter op het circa anderhalf meter hoge houten monniksbeeld.

Direct na het houten beeld nemen we het bospad links omhoog. Pas op, bij nat weer kan dit glibberig zijn. Aan het eind van het pad nemen we rechtsaf het verharde pad en na circa 25 meter kom je weer in de open ruimte met de stenen tafel. We nemen hier links het pad waar we ook het park zijn binnengekomen en na het pad slaan we linksaf en blijven dus even aan deze kant van de weg. Iets verderop staat aan de linkerkant een oud transformatorhuisje

Vorbij het transformatorhuisje gaan we naar links en gaan we door de witte slagboom rechtdoor naar beneden. Hier mag je wel weer fietsen. Aan het eind van deze weg kijk je tegen een hekwerk aan en zie je, iets naar rechts kijkend, boven het talud achter het hekwerk de bovenkant van een torentje, een rijksmonument, uitsteken.

Locatie: Weg achter Het Bos 1

Locatie: Hommelseweg 503

84

Transformatorhuisje (1925) staat aan de rand van de Weg achter Het Bos en is ontworpen door Johan van Biesen, de stadsarchitect van Arnhem. Het rijksmonument is gebouwd in een zakelijk expressionistische stijl met invloeden van de Nieuwe Haagse School. Opdrachtgever voor de bouw was het gemeentelijk elektriciteitsbedrijf (GEB). In Arnhem staan op het Schuttersbergplein, de Van Heemstralaan en de Potgieterstraat soortgelijke huisjes. Jammer genoeg worden de transformatorhuisjes regelmatig ondergekleed door graffitispuiters.

85

Drinkwatergebouw De Waterberg (1884) is een ontwerp van architect Th.G. Schill in een eclectische stijl en ligt circa 70 meter boven NAP. Opdrachtgever voor de bouw was de Arnhemsche Waterleiding-Maatschappij, opgericht in 1882, die tussen 1884 en 1940 in Arnhem het waterleidingnet heeft gerealiseerd. Het bedrijf werd door het Belgische moederbedrijf Compagnie Générale des Conduites d'Eau Liège ook wel Compagnie des Eaux d'Arnhem genoemd. In Arnhem liggen op de trottoirs van de oudere wijken nog ruim 300 putdeksels met de naam van het Belgische moederbedrijf. De oudste putdeksels hebben als jaartal 1884, de 'jongste' putdeksels hebben als jaartal 1940. Op die putdeksels staat ook de tekst 'Hydrant Systeem Halbertsma'. Dit is een verwijzing naar ingenieur H.P.N. Halbertsma die het systeem van waterpompen, -reservoirs en -leidingen had ontworpen. Rond 1950 kwam de Arnhemsche Waterleiding-Maatschappij in het bezit van de gemeente Arnhem.

We gaan nu naar het laatste park in deze Arnhemse parkenroute. En dat is zeker niet het minste park, nl. rijksmonument Park Sonsbeek. In dit park, waar fietsen niet is toegestaan, gaan we 33 objecten bekijken.

Voor velen is Park Sonsbeek het mooiste park van Arnhem, sommigen zeggen zelfs het mooiste park van heel Nederland. Het park is ook de naamgever van 's lands meest bekende internationale beelden-tentoonstelling (zie ook pag. 146). In 1821 kocht baron Van Heeckeren van Enghuizen het uit medio 18e eeuw daterende Landgoed Sonsbeek. Enkele grens- en jachtpalen herinneren hier nog aan. Zijn echtgenote mevr. Hope had een enorm kapitaal verworven als bankiersdochter. De firma Hope investeerde in plantages en transporten van tot slaafgemaakten. Het echtpaar liet het landgoed in Engelse landschapstijl aanleggen. De grote hoogteverschillen

Locatie: Park Sonsbeek

waren een ideale basis voor de romantiek die bij deze stijl hoort. Op een betrekkelijk klein oppervlak werd een compleet landschap nagebootst met bossen en bosschages, landerijen, waterpartijen, zichtlijnen, een landhuis met een moestuin, een hertenkamp en een belvédère (uitkijktoren). Het onderhoud van het landgoed werd voor zijn nazaten op den duur te kostbaar. De familie Van Heeckeren verkocht een groot deel van het landgoed aan de gemeente, onder andere voor woningbouw. Park Sonsbeek zoals wij het tegenwoordig kennen is slechts een klein deel van het oorspronkelijke landgoed. De woonwijken Gulden Bodem, Burgemeesterskwartier, Transvaalbuurt en Sint Marten zijn op het grondgebied van het oorspronkelijke landgoed gebouwd. In 1899 kocht de directeur Gemeentewerken ir. J.W.C. Tellegen, namens de gemeente Arnhem, het landgoed aan voor de helft van het bedrag dat in dat jaar op de totale gemeentebegroting stond. Een daad die later een weldaad zou blijken te zijn voor de stad en haar inwoners. In 1999 vierde het park haar 100-jarig bestaan.

Voor het eerdere hekwerk gaan we naar links, passeren een witte slagboom en vervolgen onze weg naar beneden. Dit is de Hommelseweg. Deze flink dalende weg volgen we tot aan de rotonde ruim een km verderop. We steken die rechtdoor over en bij het eerstvolgende kruispunt gaan we rechtsaf de Graaf Lodewijkstraat in. Na een paar honderd meter kom je op het Graaf Otoplein met aan je rechterhand een plantsoen. Direct na dat plantsoen gaan we naar rechts en meteen weer naar links de Sint Peterlaan in. Aan het eind van deze straat zie je recht voor je de hoofdingang van Park Sonsbeek. Het eerste object dat we hier gaan bekijken staat in het kleine plantsoen pal voor de ingang.

Locatie: Tellegenlaan 1

Europa Nostra Prijs 2000 (2001) is een bronzen plaquette die de gemeente kreeg als eerbetoon voor de restauratie van Sonsbeek in 1998-1999. Die restauratie werd gezien als 'een bijdrage aan het behoud van het natuurlijke en culturele erfgoed in Europa'. De plaquette is geplaatst op een natuursteen zuiltje bij de ingang aan de Apeldoornseweg. Op de plaquette staat ook een gedicht van de in 2004 overleden Hans Walter: 'Hier sta ik aan groene lanen. Naast lach en hond en kinderpret. Bij tijd voor spelen en voor dromen. Steen symbool van nieuw bestaan. Na honderd jaren opgewreven. Uitgegraven en verschoond. Glans ik weer als ooit tevoren. Deze schoonheid gaat mij aan. Hier sta ik en wacht op later. Bij boom en beest en vrijersvoet. In sneeuw en zon en lenteregen. Ik heb hier altijd al gestaan.'

Het toegangshek tot Park Sonsbeek wordt aan beide zijden geflankeerd door meer dan 200 jaren oude portierswoningen. Omdat fietsen in het park niet is toegestaan, parkeren we hier onze fiets. Na afloop van de route door Park Sonsbeek komen we weer terug op deze plek.

We betreden het park en nemen het eerste pad rechts. Officieel heet dit de Tellegenlaan. Aan de linkerkant is over een afstand van een kleine 200 meter een hekwerk met daarachter het hertenkamp met achterin het hertenverblijf.

Locatie: Tellegenlaan 1

Locatie: Park Sonsbeek

87

Portierswoningen (1821) zijn waarschijnlijk een ontwerp van architect A.A. van Falkenstein. De beide nog steeds bewoonde woningen vormen een symmetrisch opgezette, monumentale entree tot Park Sonsbeek. De woningen, een rijksmonument, zijn gebouwd in een neoclassicistische stijl.

88

Hertenverblijf (begin 20e eeuw) is een uit bakstenen opgetrokken pand in chaletstijl met gedeeltelijk witgemaakte muren. Eerder heeft op die plek een groter hertenverblijf gestaan dat in zeer slechte staat verkeerde toen de gemeente Arnhem Park Sonsbeek in 1899 had aangekocht. Enkele jaren na aankoop van het park heeft de gemeente dan ook een nieuw hertenverblijf laten maken. Vele Arnhemmers en niet-Arnhemmers hebben in de afgelopen ruim honderd jaren genoten van het hertenkamp. In 2022 ontstond er dan ook veel ophef toen de gemeente Arnhem plannen bekendmaakte om het hertenkamp te vervangen door (nog) een ligweide. Al snel werd er een petitie gehouden tot behoud van het hertenkamp, begin 2023 hadden bijna 8.500 personen die petitie ondertekend. Ongeveer een jaar later heeft de gemeente Arnhem alsnog besloten het hertenkamp in stand te houden, echter vanuit het oogpunt van dierenwelzijn met maximaal vijftien herten.

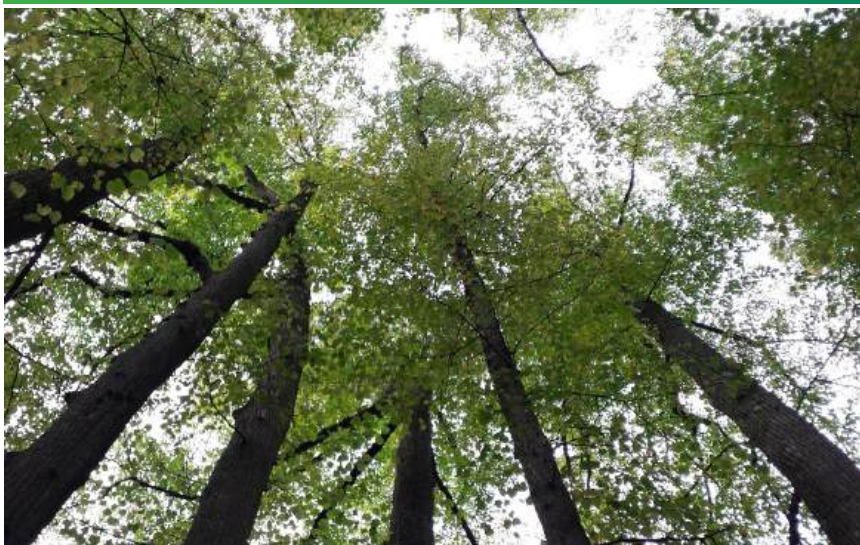

We volgen het grindpad langs het hekwerk van het hertenkamp en gaan verderop rechtsaf over een stijgend grindpad/bospad. Voor je zie je daarna een flinke heuvel met daar bovenop een aantal bomen in een kleine cirkel. Om daar te komen nemen we eerst een houten trap van 25 treden en daarna nog een houten trap, maar nu van 30 treden.

We gaan weer via de twee trappen naar beneden en vervolgen onze weg. Bij de kruising van paden verderop gaan we linksaf. Als je hier rechtsaf zou gaan, zou je Park Sonsbeek via de zij-ingang weer verlaten. Maar wij gaan dus linksaf. Na ongeveer honderd meter nemen we rechts weer een houten trap, nu naar een hoger gelegen uitkijkpunt.

Locatie: Park Sonsbeek

Locatie: Park Sonsbeek

89 →

Apostelenberg, waarschijnlijk aangelegd midden 19e eeuw, ligt op de top van een heuvel die via twee houten trappen bereikbaar is. Op deze heuvel zijn destijds elf Hollandse lindebomen in een cirkel geplant, gelijk aan de twaalf apostelen van Jezus minus apostel Judas. Enige tientallen jaren geleden is een van de lindebomen tijdens een storm omgewaaid, daarom staan er nu nog maar tien lindebomen.

90 →

De Belvédère (rijksmonument) staat bovenop een circa 70 meter hoge heuvel (de oude Ruyterenberg) in het noordoostelijke deel van het park, vlak bij de Ronde Weide. De uitkijktoren werd rond 1820 gebouwd in bescheiden neogotische stijl. Oorspronkelijk had de toren vijf geledingen en was hij ongeveer 24 meter hoog. Rond 1950 is de toren verhoogd met anderhalve verdieping tot 28,6 meter. De toren heeft een wenteltrap van 140 treden en is op bepaalde dagen open voor publiek. Bij helder weer zijn Tiel, Nijmegen en het Duitse Emmerich te zien. De uitkijktoren wordt ook beschreven in het medio 2021 uitgegeven boek 'VOOR DE GEK!, follies in Nederland'. Een follie (van het Engelse folly) is een bouwwerk dat ongeschikt is voor huisvesting en slechts een kunstzinnig, decoratief of ludiek doel heeft. Maar de Belvédère in Park Sonsbeek had en heeft wel degelijk een functie, het is nl. een uitkijktoren. Dus feitelijk is de Belvédère onterecht in het eerdergenoemde boek opgenomen.

We nemen dezelfde trap weer terug en onderaan nemen we niet het geasfalteerde pad recht voor ons maar het grindpad rechts ervan. Dit gaat naar beneden en bij de splitsing 15 meter verder nemen we het linker pad. Aan de rechterkant is de Ronde Weide waar 's zomers vaak op zondagen gratis livemuziek is. Direct na de Ronde Weide nemen we niet rechts het grindpad maar vijf meter verder rechts het eerste bospad omhoog. Na enige tientallen meters is er een open plek in het bos.

Gerekend vanaf het pad waar we net vandaan kwamen, nemen we het tweede bospad rechts. Goed uitkijken. Dit bospad volgen we alsmar recht door totdat je uiteindelijk 'beneden' aankomt. Daar nemen we het eerste pad naar links. We komen daarna uit bij een bocht van een geasfalteerde weg en gaan hier naar rechts. Zo'n 75 meter verder slaan we weer rechtsaf. Je komt nu uit op de Parkweg. Aan de overkant, kijk goed uit met oversteken, is een hekje waarachter zich een vlindertuin én een kunstwerk bevinden.

Locatie: Park Sonsbeek

Locatie: Parkweg 2

91

Amorsrond (1999) is vernoemd naar de heuvel midden in het Sonsbeekbos waar zes wandelpaden samenkomen (een soort rotonde). De plek was vroeger erg in trek bij verliefde stelletjes. Het beeld van Adri Verhoeven verbeeldt de bijzondere spanning die tussen mensen kan ontstaan. In de Arnhemse Courant van 19 januari 1924 werd deze heuvel nog Amondsronde genoemd.

92

All Happy Now ! (2001) ligt aan de zuidrand van het Park Zypendaal, aan de Parkweg en tegen Park Sonsbeek, midden in een vlindertuin. Het kunstwerk van Peter Santino was onderdeel van de Sonsbeektentoonstelling 2001 en bestaat uit een twintig meter brede en twee meter hoge trapsgewijs oplopende heuvel in spiraalvorm. De kunstenaar noemt dit werk ook wel een machine die geluk creëert, mede dankzij de vlindertuin waar veel soorten vlinders rondvliegen.

We gaan nu weer terug naar de Parkweg en volgen deze, vanuit de vliedertuin komend rechts afslaand. Kijk goed uit, want je loopt nu op een fietspad. We draaien met de bocht mee naar rechts en naar links. Aan de linkerkant zie je al snel een kabbelend beekje met kleine rotsen aan de randen. We gaan hier naartoe, kijk uit met oversteken, en kijken dan speciaal naar de twee vreemde natuurstenen stoelen die schuin rechts achter het beekje staan.

Kijkend naar de Parkweg nemen we het pad, dus niet de Parkweg zelf, dat over het beekje loopt naar rechts. Eigenlijk gaan we nu een stukje terug, maar dan niet over de Parkweg maar via een pad in Park Sonsbeek. We draaien met de bochten van dat pad mee en zien aan de linkerkant restaurant Brasserie De Boerderij (een rijksmonument uit omstreeks 1800). Tegenover dat restaurant ligt in de vijver een drijvend podium.

Locatie: Park Sonsbeek

Locatie: Park Sonsbeek

93

Twee stoelen (1901) van hardsteen staan bij het Waterstraatje aan de Parkweg die Park Zypendaal en Park Sonsbeek van elkaar scheidt. Van de twee stoeltjes werd altijd gedacht dat ze uit de 20 van de vorige eeuw stammen. Maar ze zijn ouder, ontdekte Frans Brink. Hij heeft de meest uitgebreide ansichtkaartverzameling van Arnhem. In zijn collectie zit een ansichtkaart mét stoeltjes en poststempel uit 1903. De kaart hoort bij een serie over Sonsbeek die uit waarschijnlijk 1901 dateert en werd uitgegeven door de firma Schaefer in Amsterdam.

94

Hydrometa stagnorum (1999) is een drijvend podium in de grote Vijver bij restaurant Brasserie De Boerderij. Het podium heeft 22 opstaande roodmetalen panelen. In de panelen is de partituur van het muziekstuk Sonsbeek score 1999 verwerkt en op een van de panelen staat een aanwijzing hoe er op de partituur geïmproviseerd kan worden. Het podium wordt in de zomer voor vlotconcerten gebruikt. De titel van het door Henk van der Krabben, Gijs Verschoor en Armeno Alberts gemaakte kunstwerk luidt dus, zoals vermeld staat op een van de panelen, 'Hydrometa stagnorum'. Waarschijnlijk is hier een spelfout gemaakt en is een letter r vergeten. Hydrometra stagnorum is namelijk de Latijnse naam voor de vijverloper, een grote mug die over water kan lopen.

We vervolgen onze weg op het pad en gaan iets verder naar rechts een bruggetje over. Na het bruggetje gaan we naar rechts en bij de volgende splitsing van paden houden we rechts aan. Iets verderop zien we dan de Tellegenbank.

Je kunt zowel links als rechts van de Tellegenbank verder. We gaan eerst links van de Tellegenbank verder en zien dan ongeveer vijftig meter verder links in de vijver glanzende stalen bollen van verschillende grootte.

Locatie: Park Sonsbeek

Locatie: Park Sonsbeek

95

Tellegenbank (1928) vlak bij de Grote Vijver. De monumentale bank met opschrift is geplaatst ter herinnering aan ir. J.W.C. Tellegen. Hij was rond 1900 directeur van Gemeentewerken Arnhem en dankzij hem is Park Sonsbeek destijds door de gemeente Arnhem aangekocht. Naast de bank staat een cilindervormige reliëfsculptuur van natuursteen, het stelt een springend hert voor. De bank zelf is een ontwerp van architect H.B. van Broekhuizen, de reliëfs aan weerszijden van de bank zijn van de hand van Gijs Jacobs van den Hof. Het geheel is een rijksmonument.

96

Skies Captured (2001) werd na Sonsbeek 2001 door de gemeente aangekocht en in de Koude Vijver geplaatst. Negen stalen bollen zweven boven het water. Onder alle weersomstandigheden weerkaatsen ze zichzelf en het licht in het vijverwater. Het beeld symboliseert de nieuwsgierigheid van de mens naar het heelal. De bollen zijn een schaalmodel van ons zonnestelsel. Het kunstwerk is gemaakt door Henrietta Lehtonen.

Direct rechts naast het kunstwerk met de glanzende stalen bollen is een houten trap die naar een oude ijskelder leidt.

Nu gaan we weer terug naar de Tellegenbank en nemen de afslag direct erna links. Al snel is aan je linkerhand een vijver. We stoppen vòòr de splitsing van paden en zien achterin aan de rand van de vijver goudkleurige bijenkorven.

Locatie: Park Sonsbeek

Locatie: Park Sonsbeek

97

Ijskelder (begin 19e eeuw) is destijds gebouwd in opdracht van de toenmalige eigenaar van Landgoed Sonsbeek. De ijskelder werd 's winters gevuld met ijs uit de omliggende vijvers en dat na de winter naar het landhuis werd overgebracht en daar door de bewoners werd gebruikt om dranken en etenswaren te koelen. De ijskelder van Sonsbeek is ruim honderd jaar in gebruik geweest door de bewoners van het landhuis van Sonsbeek. In 1919 liet de gemeente Arnhem de koepel slopen en de kelder met zand vullen. De min of meer 'vergeten' kelder werd in 1999 herontdekt en in opdracht van de Vrienden van Sonsbeek gerestaureerd. In 2008 vond opnieuw een restauratie plaats, en wederom met betrokkenheid van de Vrienden van Sonsbeek. Een eerste steen uit 2008 rechts naast de ingang van de ijskelder herinnert daar nog aan. De ijskelder in Park Sonsbeek is door zijn unieke vorm bijzonder te noemen. De kelder onderscheidt zich van andere ijskelders door de schuine zijwanden en de asymmetrisch geplaatste ingang.

98

Bakermat (2008) werd na afloop van Sonsbeek 2008 door de gemeente aangekocht en staat in de Stille Vijver. Het bronzen beeld van kunstenaar Johan Creten bestaat uit drie bijenkorven met gezichten van stro en een mand van takken. De korven werden tijdens de tentoonstelling bevolkt door circa 150.000 bijen. De ogen en de monden waren de vliegopeningen. Bijen symboliseren 'gemeenschap' en 'samenwerking': de bakermat van beschaving.

We gaan weer verder en bij de splitsing van paden volgen we het pad naar rechts. Iets verderop gaan we weer naar rechts en gaan we een opvallend bruggetje over.

Direct na het bruggetje is links een onverhard pad. Links en rechts van dat pad zien we speciale stenen liggen. Goed kijken.

Locatie: Park Sonsbeek

Locatie: Park Sonsbeek

99

De Hangbrug (derde kwart 19e eeuw) ligt in Park Sonsbeek iets ten noorden van de Zwanenbrug. Deze voetgangersbrug, over de ter plekke tot vijvers uitgegraven Sint-Jansbeek, verving een oudere houten brug. Op de binnenzijde een van de gietijzeren pylonen staat 'J.M. Traanboer Bakkerstraat te Arnhem'.

J.M. Traanboer staat voor Johan Maximiliaan Traanboer die in 1843 in de Bakkerstraat 35 een smederij en rijtuigfabriek begon. Later werd het bedrijf voortgezet door zijn neef Elias Gerrit Traanboer. In 1906 werd het bedrijf opgeheven.

100

Fresh Epigraphs (2001) heet het werk bij de Hangbrug. Op de zwerfkeien staan teksten gegraveerd van bonnetjes en krantenberichten, waaronder een bericht met winnende loterijnummers. Kunstenaar Gabriel Kuri (Mexico) produceerde het werk om het thema zwerfafval onder de aandacht te brengen. Met de informatie op de keien wordt het zwerfafval op symbolische wijze in de natuur opgenomen. Het kunstwerk was onderdeel van Sonsbeek 2001.

We nemen het pad met aan weerszijden het kunstwerk met de zwerfkeien en lopen een klein rondje om een grote rododendronstruik. Nadat we achter die rododendronstruik een zeer oude tuinvaas hebben bekeken, komen we zo meteen weer terug bij de zwerfkeien.

Weer terugkomend bij de zwerfkeien volgen we zo direct het pad in het verlengde ervan. Maar eerst kijken we even naar links naar de mini waterval die net voor een zij-uitgang van Park Sonsbeek ligt.

Locatie: Park Sonsbeek

Locatie: Park Sonsbeek

101

Tuinvaas (midden 18e eeuw) staat net ver van de parkingang vlak bij de Hangbrug aan de Zijpendaalseweg. De vaas is een rijksmonument. Het lichaam van de vaas is voorzien van cartouches met rocailleornamenten. Het deksel wordt bekroond met een knop van bloem- en bladwerk.

102

Kometjeswaterval (1986), wordt ook wel Tai-Chi genoemd. Het is een kleine cascade, bestaande uit dertien waterbekkens met een totale lengte van circa tien meter. Door de bijzondere vorm van de bekkens kan het water niet zomaar naar beneden stromen, maar kolkt en wervelt het voordat het in het volgende bekken terecht komt, totdat het ten slotte in de beek uitkomt. Door het kolken en wervelen verbetert de waterkwaliteit. Kinderen vinden de kometjeswaterval geweldig.

We gaan nu naar de 'Grote Waterval'. Daarvoor moeten we een heel klein stukje terug richting het bruggetje van zonet. We nemen vóór het bruggetje het pad naar links en volgen het pad, rechts aanhoudend. Je ziet dan vanzelf schuin rechts voor je de 'Grote Waterval'.

We keren nu om en gaan weer terug naar het bruggetje van zonet. Aan de andere kant van het bruggetje gaan we naar rechts. We volgen het pad langs de vijver en, schuin rechts achteromkijkend, kun je vanuit hier ook goed de 'Kleine Waterval' zien. Maar we kijken vooral naar het witte pand dat je schuin links voor je ziet.

Locatie: Park Sonsbeek

Locatie: Zijpendaalseweg 30

103

De Grote Waterval met grot werd in 1826 aangelegd door de familie Van Heeckeren, de toenmalig eigenaren van Landgoed Sonsbeek. Onder de waterval ligt een grot die is opgebouwd uit grote zwerfkeien. Die zwerfkeien liggen ook in groten getale rondom de waterval zodat het een soort rotsformatie lijkt. Je kunt over een pad dat boven de grot is aangelegd over de waterval lopen. Maar je kunt ook dóór de grot lopen, ook daar is een pad aangelegd. Je hebt dan van binnenuit zicht op het watergordijn van de waterval. De Grote Waterval is waarschijnlijk het meest gefotografeerde object van heel Park Sonsbeek en in de beginjaren van Park Sonsbeek, we spreken dus over meer dan honderd jaar geleden, stond er een gids bij de Grote Waterval die de bezoekers behulpzaam was bij het betreden van de waterval.

104

Sonsbeek Paviljoen (eind 18e eeuw) is waarschijnlijk een ontwerp van Roelof Roelofs Viervant, zoon van architect Anthony Viervant die jaren daarvoor Huis Sonsbeek had ontworpen. Het in neoclassicistische stijl vormgegeven pand diende in eerste instantie als tuinmanswoning, maar werd rond 1825 al snel een luxe paviljoen voor de nieuwe eigenaren van Landgoed Sonsbeek, de familie Van Heeckeren. Toen het landgoed in 1899 door de gemeente Arnhem werd gekocht, werd kort daarna het pand herbestemd als theeschenkerij. De naam Theeschenkerij stond ook prominent boven de ingang en het etablissement was zeer populair, aanvankelijk vooral onder de gegoede Arnhemse bevolking. Een jaar later werd er rechts van de theeschenkerij een overdekt terras gebouwd, dat in de jaren 30 werd beglaasd. Weer een aantal jaren later werd dit omgebouwd tot een zelfstandig pand en kreeg het de naam Sonsbeek Paviljoen. In de jaren 50 en 60 was het ook populair onder de naam Theepit. Sinds 1988 zit in dat deel, het lage deel rechts dus, een Chinees restaurant.

Voorlangs het Sonsbeek Paviljoen lopend, is direct erna de prachtige brug in art-nouveaustijl je zeker niet ontgaan.

We lopen vóór de brug in art-nouveaustijl naar links en gaan direct daarna weer naar links richting de Steile Tuin. In deze tuin nemen we de trap naar boven. Kijk onderweg ook even naar de drie plaquettes die links tegen de stenen wand zijn aangebracht. Maar het mooiste komt nog, want bijna bovenaan worden we opgewacht door een beeldengroep met ronde zachte vormen.

Locatie: Park Sonsbeek

Locatie: Park Sonsbeek

105

De Zwanenbrug (1903) is de brug over de Sint-Jansbeek in art-nouveaustijl. De brug heeft een opvallende vormgeving en ligt bij de parkingang aan de Zijpendaalseweg. De door Karel Cramer ontworpen brug, een rijksmonument, werd aangelegd toen Sonsbeek een openbaar stadspark werd. Net buiten het park in De la Reijstraat in de Transvaalbuurt vindt men een soortgelijke brug.

106

Hemels geschenk (1999) staat op de trappen bovenaan de Steile Tuin. De door kunstenaar Hans Hovy gemaakte beeldengroep in brons oefent door zijn mooie ronde zachte vormen een grote aantrekkingskracht uit op kinderen en volwassenen. Het beeld is een geschenk van AkzoNobel ter ere van honderd jaar Sonsbeek.

We gaan nog een klein stukje verder omhoog en kijken dan aan tegen de scheidingsmuur tussen de Steile Tuin en de beboste omgeving van Park Sonsbeek erachter. Links van deze scheidingsmuur zie je een oude tuinmanswoning uit 1905, een rijksmonument. Maar wij kijken vooral naar de twee gedichtentegels die tegen de scheidingswand zijn aangebracht. Eerst kijken we naar de gedichtentegel rechts.

Het gedicht op de gedichtentegel links is eveneens van Rutger Kopland, maar deze keer met een verdrietig persoonlijk verhaal.

Locatie: Park Sonsbeek

Locatie: Park Sonsbeek

107

In het park' (1999) is een gedicht van Rutger Kopland dat bovenaan de Steile Tuin tegen de scheidingsmuur tussen de tuin en de beboste omgeving van Park Sonsbeek is aangebracht. Op die scheidingsmuur zijn twee platen van cortenstaal aangebracht, beide met een gedicht. 'In het park' is het rechtse gedicht. De Steile Tuin werd in 1999 bij het honderdjarig bestaan van Park Sonsbeek aangelegd, tegelijkertijd werd het gedicht geplaatst.

108

Een lege plek' (2006) is een gedicht van Rutger Kopland, echter van origine zonder titel, dat bovenaan de Steile Tuin tegen de scheidingsmuur tussen de tuin en de beboste omgeving van Park Sonsbeek is aangebracht. Op die scheidingsmuur zijn twee platen van cortenstaal aangebracht, beide met een gedicht. 'Een lege plek' is het linkse gedicht. Rechts onder het gedicht staat de naam Cees Kant. Dit is de in 2004 jonggestorven zoon van Kees Kant, oud-commissaris van politie van Arnhem. Kort na het overlijden van de zoon ontdekte de vader dat de Steile Tuin een favoriete plek van zijn zoon was en dat het rechtse gedicht ('In het park') bij zijn zoon bekend was. Ter herinnering aan zijn zoon is het gedicht geplaatst en, met toestemming van de uitgever van Kopland, heeft het gedicht zonder titel in de Steile Tuin de toepasselijke titel 'Een lege plek' gekregen.

We gaan weer terug en verlaten de Steile Tuin. Daarna nemen we het geasfalteerde pad naar links. Bij de eerstvolgende splitsing houden we rechts aan. Al snel zien we aan onze linkerhand het Lorentzmonument.

Het Lorentzmonument is tijdens de Sonsbeektentoonstelling van 2008 aangepast. Grote doeken in regenboogkleuren, met daarop de namen van 142 natuurkundigen, werden tijdelijk op het monument geplaatst. In de daaropvolgende drie maanden werden die namen in de zij-delen van de sokkel van het monument gehouwen en werden zo een permanent onderdeel van het Lorentzmonument. Na afloop van de Sonsbeektentoonstelling werden de doeken in regenboogkleuren vervolgens weer verwijderd.

Locatie: Park Sonsbeek

Locatie: Park Sonsbeek

109

Het Lorentzmonument (1931) is een rijksmonument met stijlkenmerken uit de Nieuwe Zakelijkheid en art-deco, dat door koningin Wilhelmina werd onthuld. Het door Ludwig Oswald Wenckebach gemaakte monument bevat, naast het bronzen beeld van Hendrik Antoon Lorentz op sokkel, ook een reliëf met daarop de beeltenissen van de zes wetenschappers die hem hebben geïnspireerd. Een van hen is tijdgenoot Albert Einstein. Lorentz was Arnhemmer van geboorte. Hij won in 1902 de Nobelprijs.

110

Update Lorentzmonument (2008) is een aanpassing door kunstenaar Hans van Houwelingen van het bestaande Lorentzmonument uit 1931 van Ludwig Oswald Wenckebach. Ter gelegenheid van Sonsbeek 2008 werden in het rijksmonument, naast de reeds in 1931 uitgehakte namen van zes grote natuurkundigen, nieuwe namen van grote natuurkundigen toegevoegd. Tijdens de drie maanden durende Sonsbeektentoonstelling werden er zo 142 namen in de kalkstenen zij-delen van het bestaande monument gehouwen door de beeldhouwers Marcel van Zijp en Tycho Flore. Van Houwelingen laat hiermee zien dat Lorentz niet alleen stond en dat de steeds complexere natuurkundige wetten alleen door samenwerkende breinen kunnen worden geschreven.

We volgen het pad naar links omhoog afbuigend en zien dan direct Huis Sonsbeek pronken.

Rechts voor Huis Sonsbeek (dit is overigens de achterzijde) ligt een van de populairste kunstwerken van Arnhem.

Locatie: Tellegenlaan 3

Locatie: Park Sonsbeek

111

Huis Sonsbeek dateert in de basis uit midden 18e eeuw (onder de naam Hartgersberg) en is een ontwerp van stadstimmerman Anthony Viervant. In 1821, kort na aankoop door baron van Heeckeren van Enghuizen, werd het pand onder andere in neoclassicistische stijl verhoogd en het aantal kubieke meters woonruimte werd verdubbeld. In 1899 werd de gemeente Arnhem eigenaar van het landgoed en dus ook eigenaar van het landhuis. In de loop der jaren heeft het pand, sinds 2006 een rijksmonument, diverse bestemmingen gehad. In de eerste helft van de 20e eeuw was het een bekend luxehotel, in de jaren vijftig en zestig was er een school in gehuisvest en rond de laatste eeuwwisseling was het een kunstgalerij. Tegenwoordig is restaurant Stadsvilla Sonsbeek in het pand gehuisvest. In de serre en op het terras heeft men misschien wel het mooiste uitzicht op de stad. In één van de zijvleugels is een monumentaal beschilderd 17e eeuws houten balkenplafond uit het gesloopte pand Oeverstraat 33 aangebracht.

112

Lazy King (2008) is de titel van het cartooneske polyester beeld dat in het gras voor de Stadsvilla ligt. Het beeld werd na Sonsbeek 2008 door de gemeente aangekocht. Het lievelingsbeeld van veel Arnhemmers ligt er ontspannen bij en voelt zich op zijn gemak in het groene gras. In 2012 werd het door kunstenaar Alain Séchas gemaakte beeld onherstelbaar beschadigd en in 2013 door een nieuw exemplaar vervangen.

We volgen het pad voorlangs de Lazy King naar beneden. Bij de splitsing van paden zien we aan de rand van de vijver een ingetogen kunstwerk.

We gaan nu op weg naar de laatste objecten in Park Sonsbeek, dat zijn dan ook de laatste objecten van deze uitgebreide kunst- en cultuurroute.
We gaan voorlangs de vijver met het bronzen beeld naar rechts en volgen het pad langs de stadswelanden. We volgen dat pad een paar honderd meter en gaan direct na een klein bruggetje naar links. Bij de splitsing van paden iets verderop gaan we, tegenover een volgend bruggetje, naar rechts en meteen weer naar links. Aan je linkerhand zie je nu de voormalige Agnietenmolen of Begijnemolen.

Locatie: Park Sonsbeek

Locatie: Zijpendaalseweg 26

113

Offervardigheid (1930) staat onderaan het grasveld voor het Huis Sonsbeek, aan de rand van de Karpervijver. Het door Gijs Jacobs van den Hof gemaakte bronzen beeld staat er pas sinds 1985. Het beeld, voorheen eigendom van de Bijenkorf, werd bij het tienjarig jubileum van de Arnhemse vestiging aan de gemeente geschonken.
Het beeld stond vanaf 1930 boven de ingang van Heck's Lunchroom, later Ruteck's, aan de Potterstraat in Utrecht. Ruteck's had in Arnhem een vestiging aan het Grote Oord en was tot midden jaren 60 een geliefde uitgaansgelegenheid, waar vaak gratis livemuziek te beluisteren viel van talloze, later bekende artiesten. Na de sluiting van Ruteck's in Utrecht kocht de Bijenkorf het pand. De gevel werd aangepast en het kunstwerk verwijderd. In 1985 werd het aan de gemeente geschonken.

114

Agnietenmolen of Begijnemolen (18e eeuw) werd aangedreven door het snelstromende water van de Sint-Jansbeek. Het complex was tot in het begin van de 20e eeuw als korenmolen in gebruik. In 1912/1913 werd het door de Heidemij omgevormd tot een forellenkwekerij en -rokerij. Daarvoor werd rechts van het pand in 1913 een aquariumgebouw toegevoegd. In 1967 werd de kwekerij door de Heidemij afgestoten. Tegenwoordig zit in de oude molen (een rijksmonument) het Nederlands Watermuseum en in het aquariumgebouw Grand Café Aan de Beek.

We lopen iets verder en lopen het pand rechts naast de voormalige Agnietenmolen of Begijnemolen voorbij. Direct rechts naast dat pand is een waterspeelplaats ingericht. Aan de rand van deze waterspeelplaats staat een vrolijk gekleurd houten kunstwerk.

Achter deze waterspeelplaats is een bruggetje. Als je daar opstaat zie je links het terras van Grand Café Aan de Beek en in de beek zelf zie je twee kikkerpoten uit het water steken.

Locatie: Zijpendaalseweg 26

Locatie: Zijpendaalseweg 26

115

Koningin Ijsvogel (2024) staat sinds midden 2024 prominent aan de rand van de waterspeelplaats, direct rechts van het Watermuseum. Het vrolijk gekleurde kunstwerk is door kunstenaar en houtcarver E. Pietersen gemaakt uit een deel van de stam van een Amerikaanse eik. Het ontwerp van de Ijsvogel is van Larissa Esvelt en Mirte van den Bos. Het kunstwerk vervangt het bronzen kunstwerk Alfredo de Kikkerkoning dat op dezelfde plek stond en in voorjaar 2022 is gestolen. Al snel daarna gingen er stemmen op om een nieuw kunstwerk op de plek te plaatsen. Maar welk dier dan als 'troonopvolger' te kiezen? In een stemronde waaraan honderden mensen meededen kwam de ijsvogel, die in het echt regelmatig te zien is in Park Sonsbeek, duidelijk als winnaar uit de bus. Middels sponsoring zijn de financiële middelen voor het maken van het kunstwerk bij elkaar gebracht.

116

Duikende kikker (2004) is een onderdeel van het kunstwerk Alfredo de Kikkerkoning dat destijds door Suzanne Willems is gemaakt in opdracht van het toen nieuwe Watermuseum. Het kunstwerk maakte onderdeel uit van een plan genaamd 'De Kikkerpoel'. Dat plan uit oktober 2002 is mogelijk gemaakt door Stichting Cultureel Erfgoed Heidemij/Arcadis en voorzag in een waterspeelplaats met als visie een relatie met de omgeving (je moet dan denken aan Sonsbeek, kunst en cultuur) en de mogelijkheden van het spelen met water (je moet dan denken aan de Sint-Jansbeek en het nieuwe Watermuseum). De waterspeelplaats ligt rechts van het museum en is een speels ingerichte buitenruimte waar kinderen door laag water kunnen lopen en met water kunnen spelen. De grote bronzen kikker Alfredo de Kikkerkoning zat aan de rand van het water, maar is jammer genoeg in 2022 gestolen. Ter vervanging is er in 2024 een grote kleurrijke van hout gemaakte ijsvogel gekomen. De kikkerpoten steken echter nog steeds uit het water van de Sint-Jansbeek en menigeen zal verrast zijn door dit speelse element.

We draaien ons op het bruggetje om en nemen vóór de waterspeelplaats het pad direct links na het bruggetje. Dat lopen we helemaal uit en komen dan verderop uit op een klein terras met rechts een oude molenschuur en links de Witte Watermolen. Je kunt aan het eind van dit pad links ook nog heel goed het buitenwerk van die molen zien. Die Witte Watermolen functioneert nog steeds en is een van de oudste gebouwen van Arnhem.

Naast de Witte Watermolen staat een oude molenschuur. Eigenaar Gemeente Arnhem heeft het beheer van dit pand overgedragen aan Natuurcentrum Arnhem en het pand functioneert als het bezoekerscentrum van Park Sonsbeek onder de naam bezoekerscentrum Molenplaats Sonsbeek. Sinds januari 2026 is hier ook een permanente interactieve expositie ingericht met als titel 'Poort naar de Veluwe'. Het bezoekerscentrum wordt dan hét startpunt voor iedereen die de natuur in en rond de stad wil ontdekken, van Arnhemmers tot bezoekers die de Veluwe willen verkennen.

Locatie: Zijpendaalseweg 24

Locatie: Zijpendaalseweg 24

117 →

De Witte Watermolen (omstreeks 1480) ligt aan de Sint-Jansbeek en bestaat uit de eigenlijke korenmolen met molenaarswoning en de grote landbouwschuur links ervan. Ondanks de aanpassingen in de 17e, 18e en 19e eeuw is het pand toch in een vrij complete staat bewaard gebleven. Vanaf de inrit gezien bevindt het nog steeds werkende molenrad zich aan de linkerkant van het rijksmonument. De nog functionerende molen wordt draaiende gehouden door vrijwilligers van het bezoekerscentrum Molenplaats Sonsbeek.

118 →

Molenschuur (eind 17e eeuw) behorend bij de Witte Watermolen. Het rijksmonument is in de 18e eeuw uitgebreid en verbouwd zoals we het nu kennen. Het pand is eigendom van de gemeente Arnhem en het wordt beheerd door Natuurcentrum Arnhem. Sedert 1983 doet het gebouw dienst als het bezoekerscentrum van Park Sonsbeek, tegenwoordig onder de naam bezoekerscentrum Molenplaats Sonsbeek. Natuurcentrum Arnhem beheert tevens Stadsboerderij De Korenmaat aan de Huissensedijk en Stadsboerderij Presikhaaf aan de rand van Park Presikhaaf.

Dit was het laatste object van de uitgebreide kunst- en cultuurroute Parkenstad Arnhem. We verlaten nu het voorterrein van deze twee panden.

Rechts in het grasperkje zie je ook nog een kunstig gemaakt houten bankje staan. Het is in 2015 gemaakt door Gert-Jan van Dunnewold voor een tijdelijke expositie in bezoekerscentrum Molenplaats Sonsbeek. Na afloop van die expositie is het als blikvanger blijven staan. Door weersinvloeden verkeert het object inmiddels in een slechte staat.

Om nu weer terug te komen bij het beginpunt van deze uitgebreide kunst- en cultuurroute keren we om en fietsen we rechtdoor naar beneden de Apeldoornseweg af. Dus niet rechts meebuigen de Sonsbeekweg weer in, maar rechtdoor. Zover mogelijk rechtdoor moet je, na drie verkeerslichten, naar links en zie je vanzelf aan de linkerkant Muis Sacrum, het beginpunt van deze route.

We hopen dat je veel plezier hebt gehad met deze uitgebreide route langs een groot aantal Arnhemse parken. En als 'bijvangst' heb je ook nog uitgebreid kunnen genieten van de mooie stad Arnhem.

Maar er zijn dus nog drie parken die niet in de route zijn opgenomen, omdat deze daarin erg lastig zijn in te passen. Het gaat om het Jubileumpark in Arnhem-Zuid, Landgoed De Waterberg in Arnhem-Noord en Landgoed Westerheide aan de rand van de Amsterdamseweg.

Het Jubileumpark is een park in het zuiden van Arnhem. Het ligt tussen De Laar-Oost en de A325, direct na de brug (Lange Akkers) over de A325 die de wijken Rijkerswoerd en De Laar-Oost met elkaar verbindt. Het park is een geschenk van de Arnhemse burgers bij het 750-jarig bestaan van de stad in 1983. Het park ligt op een gedeelte van de uit de jaren 50 daterende (voormalige) defensiedijk die deel uitmaakte van de IJssellinie. Een stukje noordelijker, en dan ingeklemd tussen Elden en de A325, is deze (voormalige) defensiedijk nog beter zichtbaar in het landschap.

Locatie: Jubileumpark

Wederzijdse doordringing (1979) is gemaakt van cortenstaal en is vier meter breed en drie meter hoog. Aanvankelijk was het beeld van Gerard Walraeven bestemd voor Nijmegen en het was daar zelfs al geplaatst. Maar toen de financiering niet rondkwam, heeft de gemeente Arnhem het via de percentageregeling verworven en is het geplaatst in het Jubileumpark. Het Jubileumpark werd in 1983 aangelegd als geschenk van de Arnhemse burgers ter gelegenheid van het 750-jarig bestaan van de stad Arnhem.

Landgoed De Waterberg dateert in de basis al uit de 18e eeuw. Rond 1825 werd het aangekocht door baron Van Heeckeren van Enghuizen en werd het onderdeel van het inmiddels zeer grote Landgoed Sonsbeek. In 1899 kocht Gemeente Arnhem het grootste deel van Landgoed Sonsbeek, waaronder ook het deel De Waterberg. In 1914 werd 28 ha van Landgoed Waterberg in erfpacht gegeven aan 'Vereniging voor Volkskunde Het Nederlands Openluchtmuseum' dat in 1918 haar deuren opende.

Het landgoed ligt aan de Schelmseweg in Arnhem, direct 'boven' begraafpark Moscowa.

In het gebied van Landgoed De Waterberg is fietsen toegestaan.

Locatie: Landgoed De Waterberg

120

Monument april-mei staking (1950) ter nagedachtenis aan de negentien mensen die tijdens de April-meistaking 1943 op Landgoed De Waterberg zijn gefusilleerd. Het monument, naar ontwerp van gemeentelijk ir. J. Enklaar, bestaat uit een houten kruis, geplaatst op een voetstuk van veldkeien. In het voetstuk zit een gedenkplaat met de namen van de negentien slachtoffers. Zo'n vijftien meter naar rechts ligt een stapeltje stenen. Dit zijn de resten van het oorspronkelijke monument en dit zou de plek zijn waar de mannen daadwerkelijk zijn gefusilleerd.

Landgoed Westerheide is een 19e eeuws ontginningslandgoed langs de Amsterdamseweg in het noordwesten van Arnhem. Om precies te zijn is het opvallend vlakke door bos omringde heidegebied gelegen tussen de Wekeromseweg in het zuiden, de Harderwijkerweg aan de noordzijde en de Maasbergseweg in het westen. Het ongeveer 80 ha grote gebied is eigendom van Het Geldersch Landschap & Kasteelen. Het in het gebied liggende uit 1916 daterende landhuis Westerheide is, inclusief vijf ha grond, privé-eigendom.

Locatie: Landgoed Westerheide

121

Landgoed Westerheide is ongeveer 80 ha groot en is waarschijnlijk pas na het midden van de 19de eeuw intensief in gebruik genomen als ontginnings- en bosbouwgronden. Het gebied is ingedeeld in grote percelen bos en heide, afgewisseld door een enkel perceel in cultuur gebracht land. Het landgoed is sinds 1932 eigendom van Het Geldersch Landschap & Kasteelen, het in het gebied liggende uit 1916 daterende landhuis Westerheide is, inclusief vijf ha grond, privé-eigendom. Het landgoed stond eind 1913 te koop als 'Boschbezitting Westerheide'. Rond 1915 is het landgoed in het bezit gekomen van dr. H.P. Krull. Deze heeft het landhuis in 1916 laten bouwen in traditionele stijl met kenmerken van de Engelse en Duitse landhuisbouw. Aan de Wekeromseweg bevindt zich een toegangshek Westerheide. Aan de Amsterdamseweg bevindt zich een tweede toegangshek met ook oude hekposten. Het landhuis staat sinds enige maanden te koop en is, evenals het landgoed zelf, in 2000 aangewezen als gemeentelijk monument.

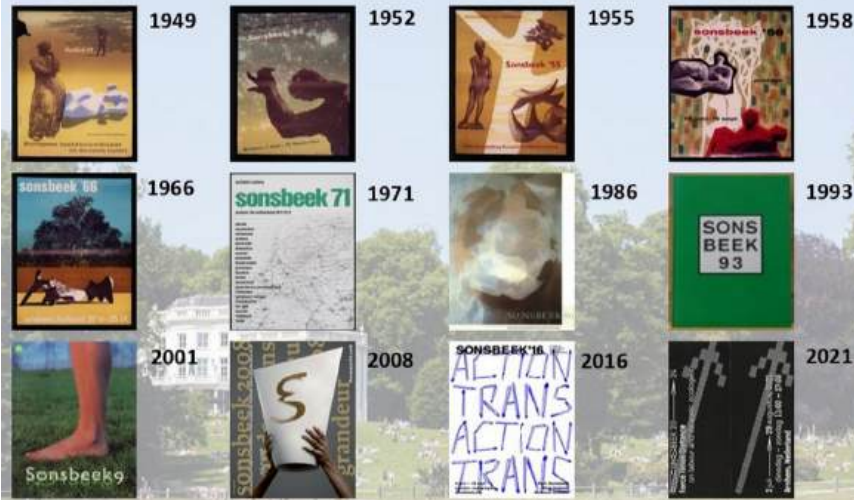

In Park Sonsbeek worden vanaf 1949 met onregelmatige tussenpozen internationale beeldtentoonstellingen in de publieke ruimte gehouden, de inmiddels vermaarde Sonsbeektentoonstellingen. Tot nog toe zijn deze Sonsbeektentoonstellingen gehouden in 1949, 1952, 1955, 1958, 1966, 1971 (met als ondertitel 'Sonsbeek buiten de perken'), 1986, 1993, 2001 (met als ondertitel 'Locus Focus'), 2008 (met als ondertitel 'Grandeur'), 2016 (met als ondertitel 'transACTION') en 2021 (met als ondertitel 'Force Times Distance – On Labour and its Sonic Ecologies'). De volgende tentoonstelling, de dertiende, gaat in 2026 plaatsvinden en krijgt als ondertitel 'Memory as Living Action'.

Tot de tentoonstelling van 1971 zou je kunnen zeggen dat er sprake was van de presentatie van traditionele beeldhouwkunst, vanaf de tentoonstelling 1971 kwam de nadruk meer te liggen op experimentele

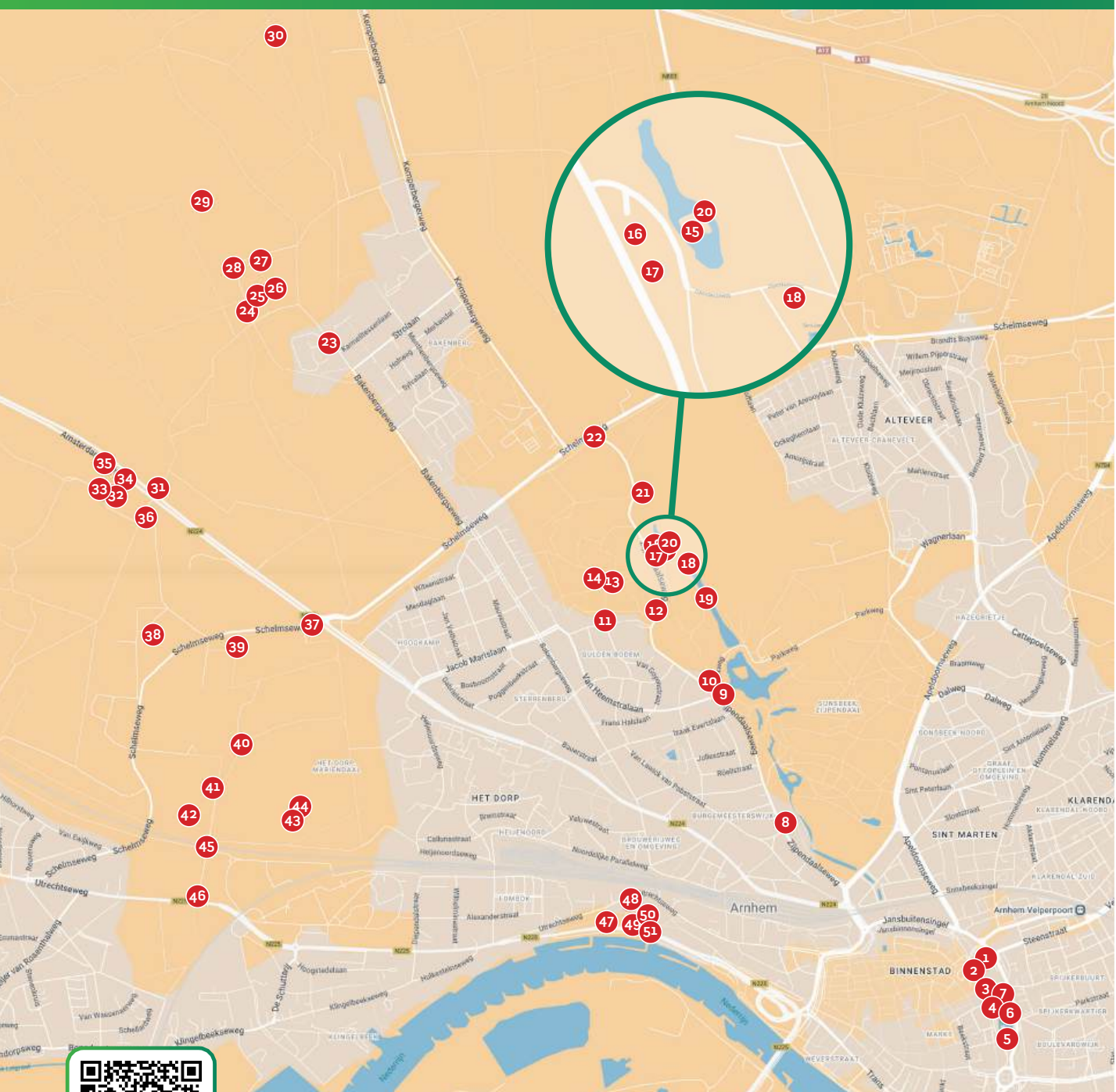
We hopen dat je veel plezier hebt beleefd aan deze kunst- en cultuurroute Parkenstad Arnhem.

kunst en worden er ook kunstmanifestaties buiten het park georganiseerd. De tentoonstellingen trekken elke keer een enthousiast nationaal en internationaal publiek dat kan genieten van de nieuwste ontwikkelingen op het gebied van de moderne, publieke kunst. Tijdens elke tentoonstelling zijn er tientallen kunstwerken te bewonderen en na afloop van elke tentoonstelling worden er ook altijd een of een paar kunstwerken door de gemeente Arnhem aangeschaft. De laatste keer betrof dit het kunstwerk 'Respire, the World Begins with Trees' van Jennifer Tee dat te vinden is in Park Onderlangs (zie routenummer 51).

Inmiddels zijn er zo her en der in de publieke ruimte in Arnhem circa dertig kunstwerken te vinden die eigendom zijn van de gemeente Arnhem en een permanente plek in de stad hebben gekregen. Ook zijn er in de loop der jaren ruim tien kunstwerken aangeschaft door het Kröller-Müller Museum in Otterlo alwaar ze in de tuinen van dat museum zijn te bewonderen.

Legenda

Deel 1

1	Fromberg, H.W.	27	Onbekende architect
2	Logteren, Ignatius van	28	Wesselink, H.W.
3	Hoogland, Jouke / Pauw, Jos	29	Becking, Pauline
4	Klokkengieterij Petit en Fritsen BV	30	Onbekend
5	Onbekend	31	Onbekende architect
6	Thoden van Velzen, Eka	32	Onbekende architect
7	Logteren, Ignatius van	33	Onbekende architect
8	Onbekende architect	34	Gubbels, Klaas
9	Zegers, Ilse	35	Onbekend
10	Onbekende architect	36	Onbekend
11	Evertzen, Henk	37	Couzijn, Wessel
12	Onbekende architect	38	Onbekende architect
13	Gudmundsson, Sigurdur	39	Kropholler, A.J.
14	Architect L.H. Eberson	40	Onbekend
15	Viervant, Hendrik	41	Studio Speciaal
16	Viervant, Hendrik	42	Onbekende architect
17	Viervant, Hendrik	43	Kropholler, A.J.
18	Onbekende architect	44	Andriessen, Mari
19	Onbekend	45	Onbekend
20	Onbekend	46	Onbekend
21	Onbekende architect	47	Slegers, Piet
22	Sciola, Pinuccio	48	Joodse gemeenschap
23	Onbekend	49	Gubbels, Klaas
24	Zweden, Johan van	50	Elenbaas, Wally
25	Onbekende architect	51	Tee, Jennifer
26	Onbekend		

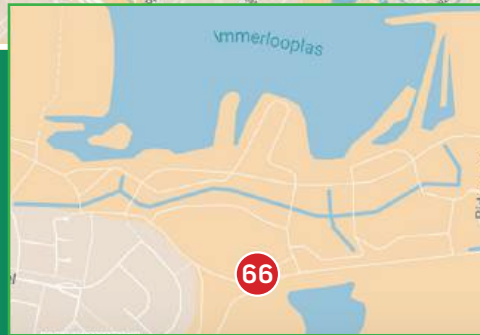
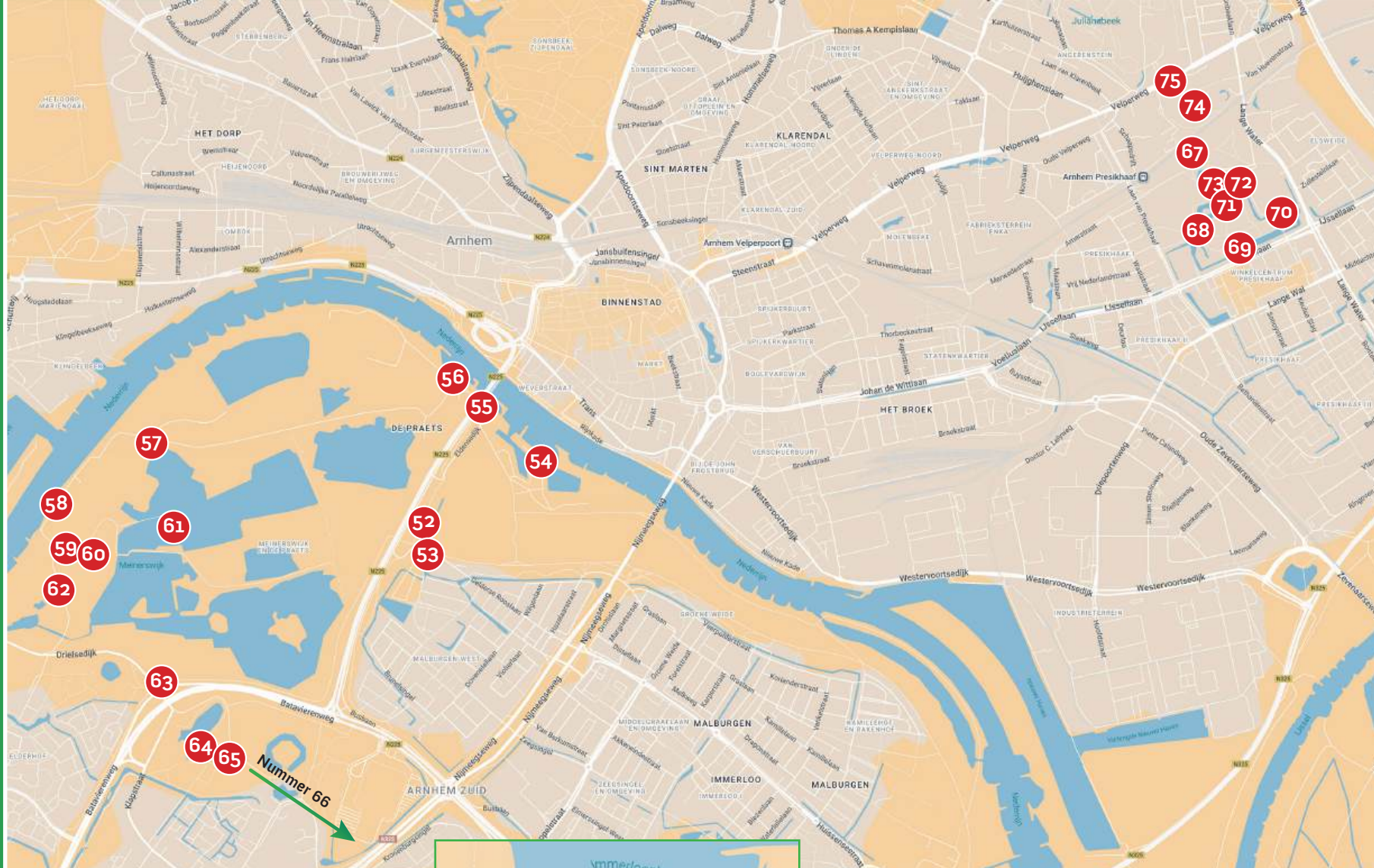
Scan de QR code met je mobiel

Legenda

Deel 2

- 52 Onbekend
- 53 Biesen, Johan van
- 54 Onbekend
- 55 Zaugg, Rémy
- 56 Hemmen, Martien van
- 57 Groenendijk, Ewoud
- 58 Onbekende architect
- 59 Ministerie van Oorlog
- 60 MARC, DaF-architecten en LANDLAB
- 61 VdVdV Ontwerpers
- 62 N.V. Bruil Arnhem
- 63 Onbekend
- 64 Onbekend
- 65 Rappard, Irma van
- 66 Beek, Marius van
- 67 Natuurcentrum Arnhem
- 68 Schelling, H.G.J.
- 69 Castillo, Fernando Sanchez
- 70 Raumlabor Berlin
- 71 IPV Delft
- 72 Dunnewold, Gert-Jan van
- 73 Sciola, Pinuccio
- 74 Bloem, Joyce en Marion
- 75 Kokke, Ruud-Jan

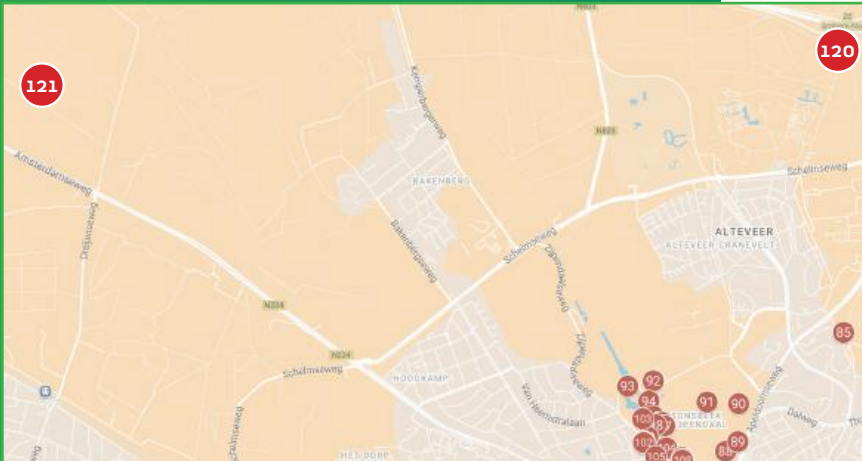

Scan de QR code met je mobiel

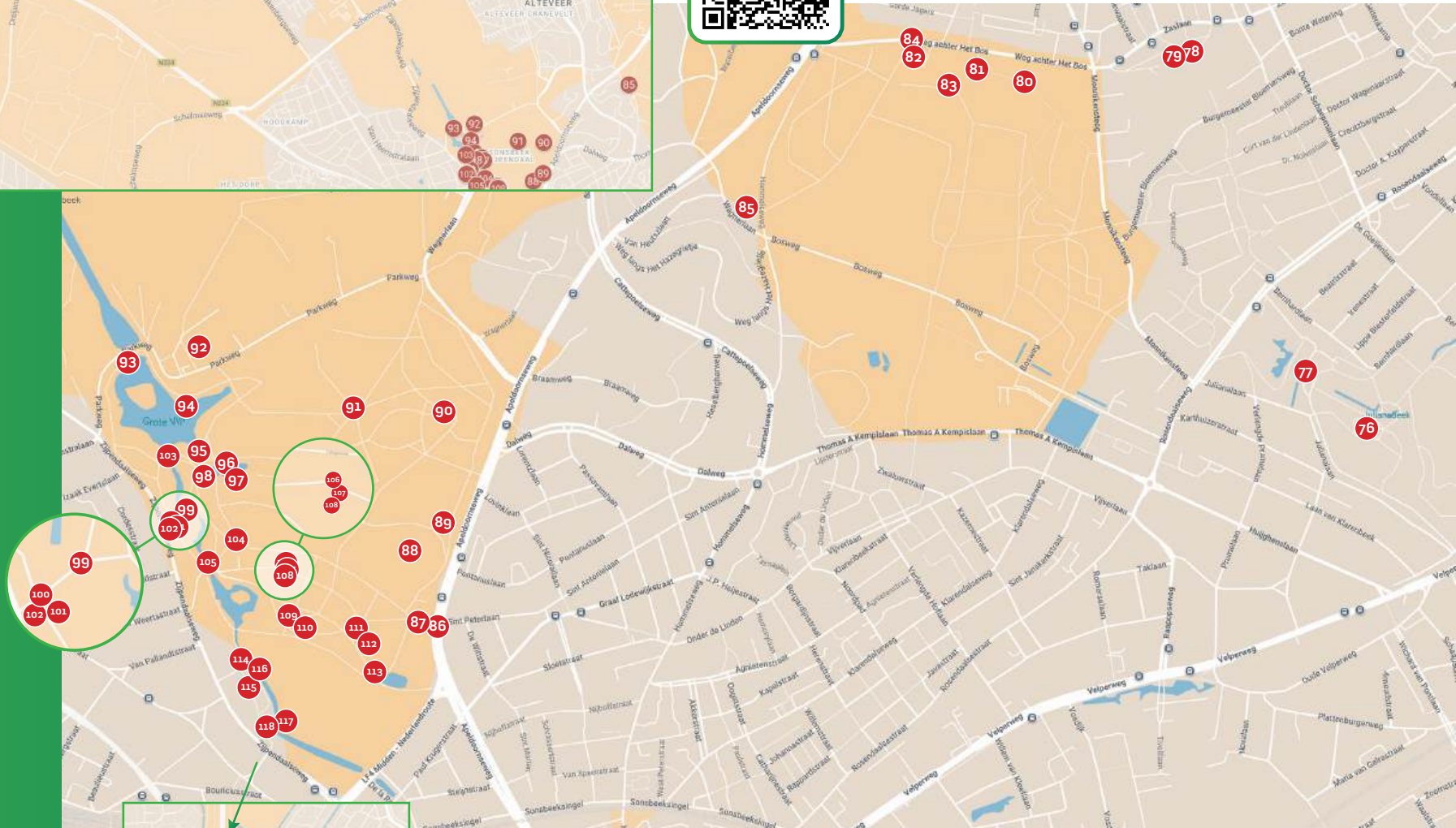
Legenda

Deel 3

- 76 Bras, Kaj
- 77 Onbekende architect
- 78 Nap, Cornelis
- 79 Wijkbewoners
- 80 Nap, Cornelis
- 81 Onbekend
- 82 Biesen, Johan van
- 83 Raamsteeboers, Dennis
- 84 Biesen, Johan van
- 85 Schill, Th.G.
- 86 Onbekend
- 87 Falkenstein, A.A. van
- 88 Onbekend
- 89 Onbekend
- 90 Onbekend
- 91 Verhoeven, Adri
- 92 Santino, Peter
- 93 Onbekend
- 94 Krabben, Henk van der /
Verschoor, Gijs / Alberts,
Armeno
- 95 Jacobs van den Hof, Gijs
- 96 Lehtonen, Henrietta
- 97 Onbekend
- 98 Creten, Johan
- 99 Traanboer, J.M.
- 100 Kuri, Gabriel
- 101 Onbekend
- 102 Onbekend
- 103 Onbekend
- 104 Viervant, Roelof Roelofs?
- 105 Cramer, Karel
- 106 Hovy, Hans
- 107 Kopland, Rutger
- 108 Kopland, Rutger
- 109 Wenckebach, Ludwig
Oswald
- 110 Houwelingen, Hans van

Scan de QR code met je mobiel

111 Viervant, Anthony	116 Willems, Suzanne
112 Séchas, Alain	117 Onbekende architect
113 Jacobs van den Hof, Gijs	118 Onbekende architect
114 Onbekende architect	119 Walraeven, Gerard
115 Esvelt, Larissa / Bos,
Mirte van den	120 Enklaar, ir. J.
	121 Onbekend

Colofon

Tekst:

Theo Brink (met advies van Gemeente Arnhem)

Fotografie:

Afbeeldingen kleur: Theo Brink

Afbeeldingen zw/w: collectie Frans Brink

Afbeeldingen pag. 62 en 70 en 84 Google Earth
(bewerkt door Rob de Wilde)

Routetester: Louis Verhaar

Vormgeving: Marieke Philipsen
(Black Milk Factory & Rozet)

Drukwerk: TOB Media

Disclaimer: Deze kunst- en cultuurroute is in 2025 ontwikkeld. Alle informatie is zo nauwkeurig mogelijk samengesteld. Wijzigingen zijn voorbehouden en aan deze kunst- en cultuurroute kunnen geen rechten worden ontleend.

www arnhemsekunst.com

Deze route kwam tot stand dankzij Gemeente Arnhem en Stichting Kunst in de Publieke Ruimte in Arnhem.

Eerder verschenen in deze themareeks:

- Religieus Erfgoed Arnhem, september 2024
- WOII-herinneringen Arnhem, september 2024
- Draaiboek Arnhem-Westervoort/
Westervoort-Arnhem, mei 2025.

Eerder verschenen in de wijkenreeks, kijk op:

www arnhemsekunst.com/routes

Disclaimer

Deze kunst- en cultuurroute is in 2025 ontwikkeld.

Alle informatie is zo nauwkeurig mogelijk samengesteld. Wijzigingen zijn voorbehouden en aan deze kunst- en cultuurroute kunnen geen rechten worden ontleend.

© Gemeente Arnhem | 2026

